

credo

evangélikus folyóirat

XXXI. ÉVFOLYAM
2025/3. • 2400 FT

Ittész Gábor

‘A reformációtörténet Oscar-díjas mellékszereplője:
Ötszáz éve halt meg Bölcs Frigyes (1463–1525)’

„Isten mindenható, nemcsak lehetőségei, hanem tettei alapján is korlátlan Úr...”
(LUTHER MÁRTON)

ELEVEN 1525

Tartalom

- ISÓ M. EMESE:** *Négy szám, egyetlen esztendő* 1
- HAFENSCHER KÁROLY:** *Elég-e egy tintatartó az ördög ellen?* 4
- FARKAS ARNOLD LEVENTE:** *A vizes haj* 20
- BOJTI ISTVÁN – LABORCZI GÉZA:** *Párbeszéd a bűnről*
Teológiai és pszichiátriai szempontok 21
- REUSS ANDRÁS:** *Az ember akarata és Isten kiléte*
Luther és Erasmus vitája a szabad akaratról 28
- SZAKÁCS TAMÁS:** *A kegyesség két útja*
Aquinói és Luther teológiájának kettős jellege: a hit racionalitása
és misztikája 44
- ITTZÉS GÁBOR:** *A reformációtörténet Oscar-díjas mellékszereplője*
Ötszáz éve halt meg Bölcs Frigyes 57
- DIRK LANGE:** *Niceától Augsburgig*
Hitvallások és hitvallási iratok 80
- CSERMELYI JÓZSEF:** *A püspöki mellkeresztek a magyarországi*
evangélikus egyházban 91
- ZSUGYEL JÁNOS:** *„Az utolsó kuruc” végső ballagása*
A 100 éve elhunyt Csengey Gusztáv költő, író utolsó éveiről 101
- RADVÁNYI SÁNDOR:** *Csengey Gusztáv emlékezete* 108
- CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN:** *Bongás* 109
- PETRŐCZI ÉVA:** *Napjaim Liszt Ferencsel* 111

A reformációtörténet Oscar-díjas mellékszereplője

Ötszáz éve halt meg Bölcs Frigyes¹

→ ITTZÉS GÁBOR

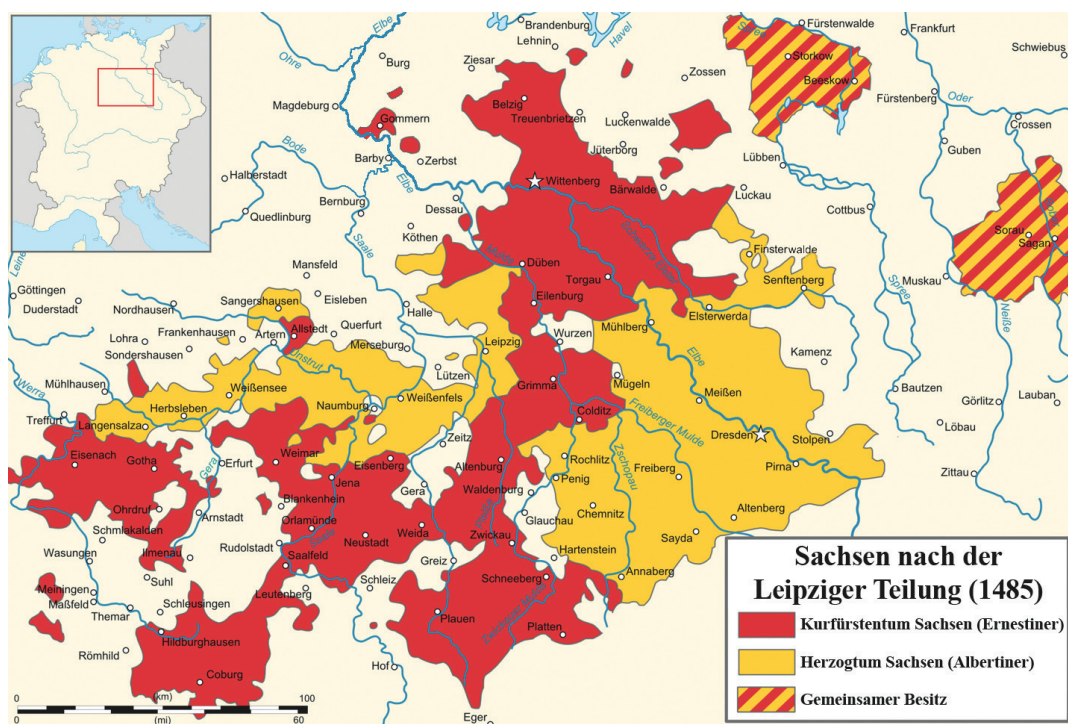
▲ 1. kép. Id. Lucas Cranach, Bölcs Frigyes, 1525 (olaj fatáblán, 28,7 × 24,5 cm, Barnes Foundation, Philadelphia, ltsz. BF867)

A német parasztháború tetőpontján – tíz nappal a felkelők katasztrofális frankenhauseni veresége előtt –, hosszabb betegség után meghalt III. Frigyes választófejedelem (1463–1525), aki 1486-tól közel negyven éven át, gyakorlatilag Luther (1483–1546) születése óta vezette Szászországot. Hatvankét éves volt (1. kép).

Egyik utolsó filmszerepeként Peter Ustinov (1921–2004) alakította Bölcs Frigyeset Eric Till 2003-as *Luther* című filmjében (3. kép). Ustinov korábban kétszer is elnyerte a legjobb férfi mellékszereplőnek járó Oscar-díjat.² Bár a választófejedelem megformálása nem hozott számára hasonló elismerést, ebben a szerepben is emlékezetes alakítást nyújtott.³

→ **Ittész Gábor** (1968): irodalomtörténész, teológus, vallástudós, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem egyetemi docense. Kutatási területe Milton és a 17. századi angol költészet, illetve a német reformáció egyház- és teológiatörténete a 16. században.

▼ 2. kép. Szászország felosztása (1485) – pirossal az Ernő-ági választófejedelemség területe (Frigyes öröksége)

A mellékszereplő kategória hivatalos megnevezése: „színesz támogató szerepben”. Frigyes esetében ez a meghatározás magára a történelmi szereplőre is áll. Bár nem került a történet középpontjába, a Luther-mozgalomban játszott „támogató szerepe” megkerülhetetlen. Nélküle egészen biztosan nem úgy alakult volna a szász reformáció – és vele az egyetemes egyháztörténet –, ahogy fél évezrede ismerjük. Azt is látni fogjuk, hogy tartománya határain túl a Német-római Császárság történetének is hasonlóan fontos mellékszereplője volt. Akár két Oscar-díjat is nyerhetett volna történelmi alkításáért.

Az ifjú választófejedelelem

Frigyes 1463-ban született a Wettin-házi Ernő fiaként, és huszonhárom éves korában örökölte meg apjától az alig egy évvel korábban, 1485-ben kettéosztott Szászország wittenbergi székhelyű részét, amelyet apjáról Ernő-ági területeknek neveztek (2. kép). A felosztás három kiemelkedően fontos kö-

vetkezéssel járt.⁴ Egyrészt az Ernő-ágon maradt a választófejedelmi cím, amelyet így Frigyes örökölt, másrészt viszont Albert-ági területre került Lipcse a tartomány egyetlen, 1409-ben alapított egyetemével, illetve – harmadszor – a szűkebb választófejedelemség elvesztette spirituális központját, a 10. század végén alapított püspöki székhelyet, Meißent, amelynek katedrális a Wettinek temetkezési helyeül is szolgált.⁵ Ezeknek a hiányoknak a pótlása központi – és a reformáció szempontjából is meghatározó – szerepet játszott az új fejedelem programjában.

Frigyes művelt, alapvetően békeszerető – ha tetszik, óvatos – és mélyen vallásos ember volt. Háborúskodás és területszerzés helyett inkább birtokai felvirágztatására törekedett.⁶ Ahogy arra később Luther is utalt temetési prédikációjában,⁷ illetve ahogy a Melanchthon (1497–1560) által fogalmazott sírfeliratában is olvashatjuk,⁸ Frigyes hosszú uralkodása alatt Szászország nem keveredett háborúba.⁹ A német mellett latinul és franciául is

▲ 3. Kép. Sir Peter Ustinov Bölcés Frigyes szerepében, kezében az erények pápai aranyrózsájával Eric Till filmjében (*Luther*, 2003)

tudó fejedelem humanistákkal levelezett,¹⁰ Erasmus (1466–1536) véleményét személyesen is kikérte,¹¹ a dominikánusok támadásával szemben pedig megvédte kora legnagyobb keresztény hebraistáját, Johannes Reuchlint (1455–1522).¹² A német reneszánsz óriásai közül Lucas Cranach (1472–1553) az udvari festője lett,¹³ de Albrecht Dürernek¹⁴ (1471–1528) és Tilman Riemenschneidernek¹⁵ (1460–1531) is adott megbízást.¹⁶ Ő maga is reneszánsz főúr volt, aki egyebek mellett kedvelte a vadászatot. Vadasparkjaiban hatalmas állatállományt gyűjtött össze. Kedvenc vadászkastélya, a Wittenbergtől harmincöt kilométerre délkeletre fekvő Lochau¹⁷ elég tágas volt ahhoz, hogy a vendégekkel együtt akár az egész udvartartását el tudta ott helyezni – mintegy százötven embert¹⁸ (4. kép).

Zarándok és ereklyegyűjtő

A fejedelem alapállásából a művészet- és tudománypártolás mellett kiadós építkezés következett mind a fejedelmi adminisztráció (bürokrácia) kiépítése, mind az ingatlanfejlesztés értelmében. Wittenberget komoly – bár messze nem az egyet-

len¹⁹ – fejedelmi központtá fejlesztette, és tudatos programmal a hercegség új spirituális központjává emelte. Ekkor épült az 1503-ban, még az építkezés befejezése előtt a mindenszentek tiszteletére szentelt vártemplom is, amely aztán egyetemi templomként is működött. Ennek nevezetessége, hogy itt helyezték el Frigyes párját ritkító ereklyegyűjteményét, amelynek első darabjai korábbi generációkból származtak, és azt a fejedelem az 1493-as szentföldi útjáról hozott darabokkal is gyarapította. A hat hónapos kirándulás, amelyből egy szűk hetet töltött Jeruzsálemben,²⁰ szintén családi hagyományokat követett, és talán Frigyes harmincadik születésnapjára ajándéka volt saját magának.²¹ Gyűjtőszünetvétele hazatérése után sem lankadt. Kincstára legrégebbi és egyben központi darabja Krisztus töviskoszorújának egyik tuskéje volt, amely meg is sebezte a Megváltó homlokát.²²

A gyűjtemény 1509-ben kiadott, gazdagon illusztrált katalógusának²³ metszeteit nem kisebb művész, mint id. Lucas Cranach készítette (11. kép). Volt köztük minden Mózes égő csipkebokrának egy darabjától²⁴ a pusztai vándorlás mannáján²⁵ át

▼ 4. kép. Id. Lucas Cranach: Szarvasvadászat, részlet a régi lochauai vadászaskatély ábrázolásával, 1506 (femetszet, 142 x 199 mm, The Metropolitan Museum of Art, New York, ltsz. 22.67.45)

némi koromig Nebukadneccar tüzes kemencéjéből,²⁶ a napkeleti bölcsek aranyától és mirhájától²⁷ Szűz Mária tején²⁸ át a jászolbölcsőből származó szalmaszálig²⁹ vagy éppen annak a kőnek egy darabjáiig, amelyen Jézus állt, amikor virágvasárnap felült a szamárcsikó hátára.³⁰ Az ereklyék legkiterjedtebb csoportját a szentek számtalan foga, ujja, koponyacsontja és egyéb testrésze alkotta. Keresztelő János testének huszonkilenc darabján³¹ kívül a Heródes által lemészároltatott betlehemi gyerekekből származó több száz ereklye között néhány teljes kéz, kar és láb mellett az egyiküknek az egész holtteste is szerepelt a gyűjteményben.³² Jézus összes tanítványa,³³ valamennyi evangélista,³⁴ valamint Pál és munkatársai³⁵ éppúgy képviseltették magukat, mint István protovértanú a kivégzéséhez használt egyik kővel együtt.³⁶ A késő ókori egyházatyák – Jeromos, Aranyhajú Szent János, Hippói Ágoston, Ambrosius³⁷ – mellett a talán sosem volt³⁸ Szent

Kristóf negyvenegy darabja³⁹ is utat talált Wittenbergbe, ahogy a középkor nagyjai közül sokak testének legalább néhány darabja is idekerült, például Tiszteletreméltó Bédáé, Clairvaux-i Bernaté, Szent Gergelyé⁴⁰ vagy Aquinói Tamásé.⁴¹ Női szentek ereklyéi is szép számmal akadtak, bár ezek többnyire a kisebb presztízsű első és második „menetben”⁴² kaptak helyet. A Mária-ereklyék – köztük négy hajszála⁴³ – viszont a hetedik menetbe kerültek Szent Anna jobb hüvelykujjával együtt,⁴⁴ amely a jeruzsálemi zarándoklat legfontosabb beszerzése volt már a hazafelé úton, Rodoszon.⁴⁵ A gyűjtemény csúcspontja a passióhoz kapcsolódó ereklyék alkották. Megtalálható volt itt a már említett tövisen⁴⁶ kívül Jézus szakállából,⁴⁷ varratlan köntöséből⁴⁸ és az ecettel átitatott szivacsból is pár darabka.⁴⁹

A Cranach-féle katalógus összesen ötezeröt tételt sorolt fel, amelyekhez együttesen közel másfél évezrednyi búcsú kapcsolódott.⁵⁰ Megfelelő

▲ 5. kép. Bernhard Strigel: I. Miksa császár családja körében, 1515 után (ólaajfestmény, 60,4 x 72,8 cm, Kunsthistorisches Museum, Bécs, ltsz. GG_832)*

tiszteletadás mellett ennyivel rövidítették meg a purgatóriumban töltendő időt. 1520-ra a kollekción mintegy tizenkilencezer⁵¹ ereklyére bővült, s hogy ezekért együttesen már közel kétfélmillió évnyi bűcsű járt, az nem pusztán a módszeres állománygyarapítás, hanem a rohamos bűcsűinfláció következménye is volt. Míg 1509-ben egy-egy ereklye után száz nap,⁵² egy bő évtizeddel később már száz évnél is több bűcsű járt.⁵³

Birodalmi herceg

Frigyes választófejedelem, aki már III. Frigyes császár (1415, 1440/1452–1493) idején bekapcsolódott a birodalmi nagypolitikába,⁵⁴ a szentföldi zarándoklatról hazatérve a 15. század utolsó évtizedében a nála csak néhány évvel idősebb unokanagybátyja, az I. Miksa (1459, 1486/1508–1519) néven trónra lépő új császár után (5. kép) a birodalom legmeghatározóbb politikai szereplőjévé vált, és éveket

▼ 6. kép. Id. Lucas Cranach: A Nagy szent család tagjai a torgai Fejedelmi oltár bal szárnyán, 1509 (1211 x 100,4 cm, Städel Museum, Frankfurt, ltz. 1398). Alfeusz alakjában felismerhető Böics Frigyes; elképzelhető, hogy a többi szereplőnek is valós személyek, Frigyes ágyasa és fiai kölcsonőztek vonásait

töltött a tartományán kívül a központi hatalom szolgálatában.⁵⁵ A választófejedelemsége idején tartott harmincketté birodalmi gyűlés több mint felén személyesen is részt vett, legalább további nyolcra pedig képviselőket küldött.⁵⁶ IV. (Békés) Hermann (1450 k., 1480–1508) kölni és I. (Őszinte) Fülöp (1448, 1476–1508) pfalzi választófejedelmek halálát követően 1508-tól Frigyes volt a rangidős a császárválasztó kollégium német tagjai között,⁵⁷ de már 1497 végén ő lett a frissen létrehozott udvari tanács (Hofrat) vezetője, 1507-ben pedig általános helytartóvá (Generalstatthalter) nevezte ki Miksa császár.⁵⁸

A császári politikában való részvétel egyik legjelentősebb hozadéka a legnagyobb és legbefolyásosabb szabad birodalmi város, Nürnberg felsőbb köreivel kialakított és megőrzött szoros kapcsolat volt,⁵⁹ amely később a reformatori tanok terjedésére is hatást gyakorolt. Frigyes hosszú politikai pályafutásának legfontosabb gyümölcsei élete utolsó hat-nyolc évére értek be, de a késői, történelmi léptékű sikerekhez szükség volt a több évtizedes és a tartomány határait messze meghaladó horizontú tapasztalatszerzésre és kapcsolatépítésre.

Aminek Frigyes látványosan nem tett eleget a dinasztikus fejedelem kötelezettségei közül, az az örökölt birtok további gyarapításának szempontjai alapján elrendezett hatalmi házasság megkötése volt.⁶⁰ Korabeli híreszteléseknél és néhány utalásnál sokkal komolyabb forrásaink nincsenek a témában. Német fejedelemkisasszonyok mellett egy dán és egy lengyel királylány is szóba jött mint potenciális menyasszony, de mindegyik próbálkozás megrekedt a legelején. A legelőnyösebb parti egészen biztosan Ausztriai Margit (1480–1530), a császár egyetlen törvényes lánya (8. kép) lett volna Frigyes számára, és a formálódó házassági szövetségről időről időre reppentek is fel hírek. A pletykák szívósságát az is táplálhatta, hogy huszonöt éves korára Margit viszonylag gyors egymásutánban kétszer is megözvegyült, de Frigyes egyik alkalommal sem nyerte el a kezét, és

▼ 8. kép. Moulins-i mester (Jean Hey): Ausztriai Margit tízéves korában, 1490 (olaj fatáblán, 32,7 x 23 cm, The Metropolitan Museum of Art, New York, [tsz. 1975.1.130])

kérdés, hogy az erről szóló híreszteléseknek bármikor is volt-e valódi alapja. Úgy tűnik, Frigyes a századfordulóra letett arról, hogy rangjához illő házasságot kössön, és inkább öccsén keresztül próbálta biztosítani a dinasztia jövőjét, akinek fényűző esküvőt rendezett 1500-ban.⁶¹ János herceget (1468, 1525–1532) később formálisan is bevonta a tartomány kormányzásába.⁶²

Titkos család

Hogy pontosan mi történt Frigyes magánéletében, azt jobbra csak találjuk a bizonytalan és ellentmondásos forrásokból.⁶³ Talán már az 1500-as évek legelején, nürnbergi tartózkodása alatt született házasságon kívül egy lánya, aki a későbbi torgau polgármester felesége lett.⁶⁴ Amit biztosabban tudhatunk, hogy egy tartós kapcsolatból született három

vagy négy gyereke.⁶⁵ Róluk⁶⁶ és az édesanyjukról végrendeletében is megemlékezett.⁶⁷

Tartja magát az a nézet, hogy Frigyes 1506-ban titkos házasságot kötött Anna Wellerrel,⁶⁸ és a családját a lochawi vadászkastély közelében telepítette le, de az asszony neve csak a 18. századig követhető vissza, és aligha hiteles.⁶⁹ Nevének tudatos elhallgatásával Frigyes feltehetőleg védeni akarta azután is, hogy – vélhetően az ágyasság szigorodó egyházi tilalma miatt⁷⁰ – az akkor még egészen kicsi és a forrásokban szintén névtelenül maradó lányával együtt az 1510-es években az asszonynak el kellett hagynia a fejedelmi udvart. Az sem kizárt, hogy a fejedelem még életében kiházásította gyermekei anyját, így gondoskodva róla.⁷¹ A kapcsolat a szöveges forrásokon túl képzőművészeti nyomokat is hátrahagyott, elsősorban Lucas Cranach képein.⁷² A „Nagy szent családot” (Krisztus rokonságát) ábrázoló *Torgaui oltár szárnyán* (6. kép) talán nemcsak Klópás azonosítható Frigyesként, hanem a családi idilllen látható többi alak arcvonásai is hitelesek. Még valószínűbb, hogy a *Szent Bonaventura égi létreja* című fametszetén (7. kép) Frigyes mellett álló nőalak az élettársa, itt azonban sokkal sematikusabb az ábrázolás. A szerep számottevően magabiztosabban azonosítható, mint az asszony konkrét portréja. De még ha hitelesek is ezek az ábrázolások, nem nagyon visznek közelebb annak megfejtéséhez, hogy ki is volt valójában Frigyes párja.

Megbízhatóbb tudásunk van a két fiúról, Sebastian (a forrásokban gyakran Bastian vagy Bastel) és Friedrich (Fritz) von Jessenről,⁷³ akik Frigyes udvarában nevelkedtek, de itt is sok a kérdőjel. A pontos életkorukat nem ismerjük, és az sem egyértelmű, melyikük volt az idősebb. Jelentős korkülönbség feltehetőleg nem volt közöttük. Talán Fritz született előbb, de Bastel lehetett az apja kedvence. Meglehetősen szabad bejárással rendelkeztek a fejedelemhez,⁷⁴ és valószínűleg apjuk halála után is a fejedelmi udvarhoz tartoztak. A részletek homály-

ban maradnak, de az egyértelműen kirajzolódik, hogy Frigyes a világ számára élethosszig agglegény maradt, élettársa és az öröklés szempontjából törvénytelen gyermekei viszont voltak, akiket szeretett, és akikről diszkrétan gondoskodott is.

Egyetemalapító

Frigyes – rangbeli házassági szándékáról letéve és a birodalmi politikából Szászországba visszatérve – hozzálátott régi terve megvalósításához, egy új egyetem alapításához.⁷⁵ Az intézmény császári jóváhagyással 1502-ben *de facto* létrejött Wittenbergben, és a fejedelem a *de jure* alapítást jelentő pápai elismerést is megszerezte hozzá 1507-ben.⁷⁶ Ahogy azt az intézmény struktúrája is jól láthatóan tükrözte,⁷⁷ az egyetemalapítással Frigyes elsődleges célja a hivatalnokképzés, a tartomány igazgatásában nélkülözhetetlen szakember-utánpótlás biztosítása volt.⁷⁸

Bár késő középkori alapítású egyetemenként az első évtizedekben a diplomaszerezéshez szükséges tananyagot a Leucoreán is a skolasztikus *curriculum* határozta meg,⁷⁹ Wittenberg korai sikerében⁸⁰

nagy szerepet játszott a humanista tudományra való nyitottsága.⁸¹ Már az intézmény elnevezése is ezt tükrözte, amennyiben a „fehér

hegy” jelentésű városnév görög fordításaként kapta a Leucorea nevet. Az 1510-es évek második felében – nem függetlenül az addigra már professzorként itt működő Luther erőfeszítéseitől⁸² – strukturálisan is teret nyert a humanizmus az egyetem életében. Ennek a reformnak a keretében került az alapképzést adó tudománykarra Philipp Melancthon, aki nemcsak a 16. század egyik legkiemelkedőbb német humanistája lett, hanem Luther mellett „a reformáció titkára” is. Frigyes és egyetemének, illetve udvarának (a kettő között szoros kapcsolat és személyi átfedés is volt) kapcsolatai az emelkedőben levő új értelmiségi elittel – elsősorban a nürnbergi humanista körökkel – meghatározó szerepet játszottak a reformáció korai recepciójának alakításában.

„Hogy pontosan mi történt Frigyes magánéletében, azt jobbára csak találgatjuk a bizonytalan és ellentmondásos forrásokból.”

Az egyetemalapítás szerzteágazó, sok járulékos elemet magával hozó vállalkozás. Csak két fontos részletre utalok itt: az új intézménynek szüksége volt könyvtárra, és természetesen piacot kínált a könyvnyomtatás számára is. A könyvtár eleinte a fejedelmi gyűjtemény állományára épült, amelyet a vártemplomban helyeztek el,⁸³ és a fejlesztése Luther és Georg Spalatin (1484–1545), a választófejedelem bizalmi embere⁸⁴ kapcsolatának elmélyüléséhez vezetett az 1510-es évek közepétől. Wittenbergben a Leucorea indulásától, 1502-től dolgozott nyomdász. Eleinte rövidebb életű vállalkozások működtek csak, de a reformáció kezdete után a város több üzemet is eltartó, komoly nyomdahelyé vált.⁸⁵ A reformáció mind az új technológia (könyvnyomtatás), mind az egyetem multiplikátorhatásából kiemelkedően profitált.

A „Luther-ügy” kirobbanása után a Wittenbergbe áramló diákok száma ugrásszerűen megnőtt, és 1519-től hosszú évtizedekre a Leucorea lett a leglátogatottabb német egyetem. A következő évtized

első felében pedig a reformátorok – elsősorban Melanchthon – irányítása mellett a tanulmányi rend is megújult, iránymutatóvá válva más intézmények számára is. Mivel Frigyesnek szívügye volt az egyetem, saját jól felfogott érdeke is volt, hogy megvédje annak sztároktatóját, akinek 1517 után az intézmény a vonzerejét nagyrészt köszönhette.⁸⁶

Császárválasztó megválasztott császár

1519 elején meghalt I. Miksa császár. Mivel a számtalan – jobbára házasságon kívül született – gyermeke közül ekkor már egyetlen törvényes fia sem élt, nyitott kérdés volt az utódlás. A „választási kampány” már Miksa életének utolsó éveiben⁸⁷ elindult, és a Habsburgok házassági ígéretekkal és hatalmas ajándékokkal (kenőpénzekkel) igyekeztek már az öreg császár életében biztosítani az utódlás jogát unokája, az akkor még szinte kamasz korú I. Károly spanyol király (1500, 1516–1556, 1558) számára.⁸⁸ Ez azonban főként éppen Bölcs Frigyes távolságtartása miatt meghiúsult, ő ugyanis tartotta magát

▼ 9. kép. I. L. G. mester (Cranach-iskola): Választófejedelemi triptichon középső panelje Bölcs Frigyesel, kezében a császári koronával, 1566 (olajfestmény, 59,6 × 56,1 cm, Wartburg-Stiftung, Eisenach, ltsz. DE_WSE_M00738)

az *Aranybulla* alkotmányos előírásaihoz a szabad és független választói döntésről,⁸⁹ és egyik oldaltól sem fogadott el megvesztegetést.⁹⁰

A császári koronáért a spanyol király mellett a francia és az angol uralkodó is bejelentkezett, és persze ott volt a német „nemzeti” érzés is. Ebben a helyzetben többen is voltak, akik Bölcs Frigyeset szerették volna látni a császári trónon⁹¹

– ha másért nem, hát azért, hogy a császári cím megszerzésével ne koncentrálódjék nyomasztóan nagy hatalom a Habsburgok kezében.⁹² A választást

nyáron, 1519. június 27–28-án – a Luther-mozgalom számára korszakos jelentőségű lipcsei vitával párhuzamosan, de bő háromszáz kilométerrel odébb, Majna-Frankfurtban – tartották.⁹³ Itt először Frigyeset választották császárrá,⁹⁴ ő azonban még ott helyben visszalépett, és rábeszélte a többi fejedelmet is az ifjú spanyol király támogatására, akinek a csapatai egyébként – alig titkolt nyomásgyakorlási szándékkal – a közelben állomásoztak. A történeteknek ezt a változatát a kortársak emlékezete ugyan megőrizte, de – mivel a tanácskozás zárt ajtók mögött zajlott – a hivatalos aktákban nincs nyoma. Ezért a modern történettudomány hosszú időre a történelmi legendáriumba utalta,⁹⁵ mára azonban komoly támogatottságot élvez ez a rekonstrukció.⁹⁶ Először – éppen száz éve – Paul Kalkoff állt elő ezzel az elmélettel,⁹⁷ ő azonban az alapötletre joggal kifogásolható légvárakat is épített, amivel az egész koncepcióját támadhatóvá tette, amelyet így a tudományos közösség elutasított. Az elmúlt évtizedben azonban a jobbára már korábban is ismert források újraértékelése mellett gondosabban megkonstruált és előadott érvek támasztják alá Frigyes császárrá választásának hitelességét.

A 16. századi szász udvarban a történet nyilvánvalóan ismert volt, és beépült a hivatalos fejedelmi emlékezetpolitikába is. Spalatin részletesen tárgyalja a témát, és megemlíti, hogy Frigyeset három

választófejedelem szavazatával megválasztották,⁹⁸ de ő elhárította a császári címet.⁹⁹ A választás napjaiban a trieri érsek az éjszaka közepén meglátogatta Frigyeset, hogy rábeszélje a hivatal elfogadására, de hiába.¹⁰⁰ Luther¹⁰¹ és Erasmus¹⁰² is tudott az epizód-ról. Az előbbi nemcsak magánbeszélgetésben vagy -levelezésben, hanem – még Frigyes életében – nyilvánosan, nyomtatásban

megjelent művében is beszélt a dologról, sőt talán egy epigrammában¹⁰³ is megemlékezett róla, amely a század közepétől számos – reprezentációs céllal készült – posztumusz

Frigyes-portréra is felkerült.¹⁰⁴ Erasmus forrása pedig Richard Pace (1482–1536) volt, az angol király követe a császárválasztásnál. Szintén tőle származó információként a VIII. Henrik udvarában szolgálót teljesítő velencei követ, Sebastian Giustiniani (1460–1543) arról is beszámol, hogy Frigyeset „három órára megválasztották a rómaiak királyává, de ő lemondott”.¹⁰⁵ Wilhelm Rem¹⁰⁶ (1462–1529) augsburgi krónikás és a Miksa haláláig császári szolgálatban álló, majd 1519-ben a szász udvarban vendégeskedő kegyes humanista lovag, Hans Herzheimer¹⁰⁷ (1454–1532) is tényként említi Frigyes megválasztását és visszalépését.¹⁰⁸

A részleteket illetően maradnak bizonytalanságok,¹⁰⁹ de a ma ismert adatok alapján valószínűsíthető, hogy 1519. június 27-én Frigyeset Frankfurtban császárrá választották a választófejedelmi kollégium tagjai, ő azonban nem fogadta el a tisztséget, hanem helyben lemondott, a másnapi választásnál pedig I. Károly spanyol királyt támogatta, és feltehetőleg a többieket is erre bátorította. Ebben szerepet játszhatott a Habsburgokkal borítékolható konfliktus elkerülése, de Frigyes nem erre, hanem a korára és az egészségi állapotára hivatkozott.¹¹⁰

Azt mindenestre biztosan állíthatjuk, hogy a választással alkotmányjogi értelemben Frigyes egyetlen percre sem lett császár (nemhogy három órára). A hivatal betöltésének ugyan nem volt szükséges

„Az elmúlt évtizedben azonban a jobbára már korábban is ismert források újraértékelése mellett gondosabban megkonstruált és előadott érvek támasztják alá Frigyes császárrá választásának hitelességét.”

feltétele a koronázás, a választás eredményének kihirdetése azonban igen.¹¹¹ Erre viszont 1519-ben csak egy nappal később, V. Károlyra vonatkozóan került sor, Frigyet illetően nem. Alkotmányjogi értelemben Frigyes tehát nem lett a birodalom császára, de a választás során tanúsított következetes magatartása, reális helyzetértékelése és az annak megfelelő józan döntései nagyformátumú politikust, bölcs államférfit és az integritását hatalmi pozícióban is megőrizni képes fejedelmet mutatnak. Ha bizonyos értelemben mellékszereplő maradt is, Oscar-díjra érdemes alakítást nyújtott.

Luther pártfogója

I. Miksa utódja tehát az unokája lett V. Károly néven, akinek ehhez Frigyes támogatását is meg kellett szereznie. Ennek a jelentőségét ebben a Luther és a reformáció számára kritikus időszakban nehéz túlbecsülni. Frigyes a felhalmozott politikai tőkének köszönhetően szó szerint életmentő engedményeket tudott kialakítani Luther számára a kritikus években mind az öreg, mind az ifjú császár uralkodása alatt. Ezek közül három jellemző mozzanatot emelek ki röviden: az első kihallgatás német földre terelését, Luther kiadatásának elodázását és Szászország számára a mozgástér megőrzését.

A kilencvenöt tétel közreadása után kicsit akadozva, de megindult Luther ellen az eretnekeljárás. Frigyes aktívan közbenjárt azért, hogy ennek során a gyanúba keveredett szerzetesnek ne kelljen Rómába mennie – ahonnan aligha térhetett volna vissza a tanai visszavonása nélkül –, hanem német földön hallgassák ki, sőt azért is mindent megtett, hogy erre teológiai kompetens és ne egy Lutherrel szemben eleve elutasító egyházi illetékes kapjon megbízást. Így jelent meg Luther Cajetan bíboros (1468 k. – 1534) előtt Augsburgban 1518 októberében, néhány nappal azután, hogy Frigyes a birodalmi gyűlés után elhagyta a várost.¹¹² A fejedelem által kidolgozott kompromisszum felemás megoldást hozott.

„A kilencvenöt tétel közreadása után kicsit akadozva, de megindult Luther ellen az eretnekeljárás.”

Nem került sor érdemi teológiai vitára, és enélkül Luther nem volt kész álláspontja megváltoztatására, ugyanakkor annak ellenére, hogy nem vont vissza tanítását, végül – ha némiképp titokban és sietősen is, de – szabadon távozhattott a városból. Az epizód azért is fontos, mert kirajzolódik belőle Frigyes hosszabb távú „Lutherpolitikájának” alapiránya: úgy szavatolja a reformátor biztonságát, hogy közben távolságot tart tőle. Egyfelől sokféle csatornán és formában biztosít számára támogatást,¹¹³ másfelől nagyon megválogatja, kikkel és hogyan áll szóba Luther kapcsán,¹¹⁴ és vele magával kerüli a közvetlen kapcsolatot. Politikailag veszi védelmébe, nem teológiai. Nem azonosul az új tanítással, ahhoz viszont ragaszkodik, hogy annak a teológiai megítélése nyitott kérdés, amíg nem kerül sor méltányos keretek között az érvek ütköztetésére, és meg nem cáfolják Luther állításait. A hatalmi szóval kierőszo-kolt visszavonulás – „vond vissza a tanaidat, vagy máglyára mész” – nem elégíti ki az utóbbi feltételt. A kérdést nem az egyházi igazságszolgáltatásnak kell rendeznie, hanem egy elfogulatlan és tudós teológiai fórumnak. Ehhez a megközelítéshez Frigyes végig következetesen ragaszkodott.

Miközben a Miksa halála körüli időben sok más politikai szereplőhöz hasonlóan a pápa is meg akarta nyerni Frigyes jóindulatát – és szavazatát –,¹¹⁵ és ennek érdekében kész volt gesztusokat tenni a fejedelemnek, utóbbi kiterő manőverekkel és ügyes diplomáciai időhúzással lehetőséget teremtett Luthernek nemcsak az álláspontja alaposabb átgondolására és kidolgozására, hanem a tanai terjesztésére is. A manőverek még Miksa életében megkezdődtek. Eredetileg a Luther elleni eljáráshoz és a török elleni adóhoz igyekezett volna a kúria megnyerni Frigyes jóindulatát. Ezt a diplomáciai küldetést egy nem különösebben tehetséges meißeni kánokra, Karl von Miltitzre (1490 k. – 1529) bízta, aki néhány évi szentszéki szolgálat után 1518 késő őszén pápai legátusként értékes ajándékokkal kelt

útra Rómából Szászország felé.¹¹⁶ Számos spirituális kiváltság kíséretében egy aranyrózsát¹¹⁷ hozott a fejedelemnek (vö. 3. kép), aki azonban nemigen kapott a megtiszteltetésen. Bár egy jó fél évvel később Frigyes nehezményezte, hogy még mindig nem kapta meg az aranyrózsát,¹¹⁸ valójában az első hetek kezdeti – és nyilván a pontos helyzetfelmérést szolgáló – nyitottsága után kitartóan hártotta Miltitz közeledéseit. Decemberben Torgauban még fogadta, de amikor 1519 szeptemberében a legátus végre tényleg átnyújtotta az ajándékot, a fejedelem már arra sem méltatta, hogy azt személyesen vegye át tőle, hanem a tanácsosain keresztül intézte a dolgot.

Miltitz Lutherrel három találkozásra kapott lehetőséget,¹¹⁹ amelyek közül az utóbbiak kezdeményezésével már valószínűleg túllépte mandátumát. Hosszas próbálkozásaival elsősorban talán saját szerepének jelentőségét igyekezett növelni, amelytől anyagi hasznot is remélt.¹²⁰ A választófejedelem nézőpontjából működésének legfontosabb eredménye az volt, hogy lehetőséget adott a szász udvar számára, hogy megszilárdítsa a Luther-affér kezelésére kidolgozott stratégiáját, amelynek kulcselemeit a Cajetan-epizód kapcsán már láttuk. Az eddigi repertoár – a nyilvános távolságtartás mellett diplomáciai erőfeszítések a háttérben; a fejedelem hivatalos álláspontjaként a reformatori tanítással való azonosulás határozott tagadása, ugyanakkor teológiai cáfolat hiányában Luther elmarasztalásának a visszautasítása; kellemetlen helyzetek megelőzése a találkozások elkerülésével; az istenfélelem és egyházhűség hangoztatása, valamint az eretnokség elutasítása közben a kúria által támasztott igények csendes hártása – azonban új elemekkel is bővült.¹²¹ Egyfelől – a kúria keményedő adminisztratív lépései dacára – nagy hangsúlyt kapott az a tény, hogy érdemi teológiai vita hiányában a Luther elleni eljárás még folyamatban

van,¹²² és így az eredménye nyitott, másfelől a szász diplomácia visszatérően hangoztatta, hogy Luther kiadatásának megtagadása kifejezetten Miltitz kérésére történt, nehogy a gyanús szerzetes esetleg máshol is kárt okozhasson. A pápai legátus két éves működése így Róma felől nézve teljesen eredménytelen maradt, 1520-tól öles léptekkel túl is lépett rajta a kúriai politika.

Worms, 1521

Miután lezárult a császárválasztás, és a Szentszék felmérte, hogy ígéretessel és diplomáciai eszközökkel nem talál fogást Frigyesen, felgyorsította a Luther elleni eljárást, és X. Leó a nyáron kiadta *Exsurge, Domine* kezdetű bulláját, amelyben kiközösítéssel fenyegette meg a reformátort, ha hatvan napon belül nem vonja vissza tétéleit. Válaszul Frigyes megkettőzte már korábban megkezdett erőfeszítéseit, hogy Luther számára a küszöbön álló birodalmi gyűlésen biztosítson méltányos meghallgatást.¹²³ V. Károlyt 1520. október 23-án német királlyá koronázták Aachenben. Bár egészségügyi okok miatt csak Kölnig jutott, és magán az ünnepségen személyesen nem vett részt, a koronázásra Frigyes is a Rajna-vidékre utazott, és ott fontos megbeszéléseket folytatott. Jobbára a már ismert taktikai lépések

alkalmazásával kezelte az ügyet.

Kölnben először nem fogadta a kihallgatást kérő pápai követeket, majd amikor egy mise után a közelébe kerülve mégis átadták neki a pápa üzenetét, megbízottain keresztül olyan választ adott rá,¹²⁴ amelyet a modern kritika diplomáciai remekműnek tart.¹²⁵ Először Johannes Eck túlzott ügybuzgalmát kifogásolta, aki Frigyes távollétében kezdte kihirdetni a bullát Szászországban. Majd elhatárolódott Luther tanításától: ő, a fejedelem sosem helyeselte a reformátor pápaellenes iratait és prédikációit. Cajetannak és a trieri érseknek mint pápai megbízottaknak kellett volna rendeznie az

„Egyfelől – a kúria keményedő adminisztratív lépései dacára – nagy hangsúlyt kapott az a tény, hogy érdemi teológiai vita hiányában a Luther elleni eljárás még folyamatban van...”

▼ 10. kép. Érem Bölcs Frigyes portréjával, hátoldalán a *Verbum Domini manet in aeternum* felirattal, 1522

ügyet. Frigyes addig sem a császártól, sem mástól nem értesült arról, hogy megcáfolták volna Luther tanítását, ami nélkül viszont nem igazolható műveinek megégetése. Ha tudomást szerez ilyen cáfolatról, mindent meg fog tenni, ami egy keresztény fejedelem kötelessége. Luthernek tehát kijár a meghallgatás „egy biztonságos helyen, tanult, jámbor és elfogulatlan bírák előtt”,¹²⁶ addig pedig nem szabad megégetni a könyveit. Az érvek ismerősek a korábbi évekből, de a megváltozott körülmények között – a pápai bulla hátterén – a naiv kívülről és az ártatlanság következetes véelme már inkább tűnik okosan megválasztott póznak, mint a teológiai ügyekben járatlan laikus őszinte bizonytalanságának. A további kellemetlen fordulók megelőzésére Frigyes a már szintén jól bevált taktikát alkalmazta, és másnap elutazott Kölnből. Előtte azonban még megszerezte a császár ígéretét, hogy Luther meg-

kapja az öt megillető jogokat, és meghallgatás nélkül nem ítélik el. Károly ezt november végén írásban is megerősítette.

A következő hónapok azonban még több fordulatot tartogattak. Azzal, hogy 1520. december 10-én Wittenbergben nyilvánosan elégette a kiátkozással fenyegető bullát és a kánonjogi könyveket,¹²⁷ Luther sem tette könnyebbé a választófejedelem helyzetét. A császár álláspontja pedig a Frigyesnek tett korábbi ígéret (nincs ítélet meghallgatás nélkül) és a pápai nunciusok érvelése (nincs meghallgatás visszakozás nélkül) között ingadozott. Ráadásul Frigyes célkitűzése is árnyalódott, amennyiben az átokbulla hatására többfelé meginduló Luther-ellenes könyvégetések híre nyomán nem akarta egy személyben vállalni a felelősséget Luther worms-i megjelenéséért. Téli erőfeszítései arra irányultak, hogy a császárt is bekapcsolja ebbe a felelősségvállalásba.

Annyiban sikeres volt ez a törekvése, hogy Luthert végül Károly hívta Wormsba, nem Frigyes.

A meghallgatást 1521. április 17–18-án tartották. A jól ismert esemény aligha tekinthető a szász oldalról szorgalmazott, teológiaiilag képzett és elfogulatlan bírák előtt rendezett méltányos eljárásnak, de Lutherre nézve nem járt tragikus következményekkel, hogy – meggyőző racionális vagy biblikus ellenérvek hiányában – megtagadta tanai visszavonását. A véleménye megváltoztatására irányuló nyomásgyakorlás valamivel enyhébb formában még másfél hétig folytatódott. Végül tíz nap múlva, április 27-én Luther büntetlenül elhagyhatta a diéta helyszínét – még mielőtt kihirdették ellene a birodalmi átkot.

A helyzet kezelésében Frigyes nagymértékben támaszkodott tanácsadóira. Luther ügyében Spalatin játszott kulcsszerepet. A fejedelmi politikának

nemcsak a végrehajtója, hanem ebben a kérdésben a legfőbb stratégiája is volt, de természetesen semmi nem történhetett Frigyes akarata ellenére. Úgy tűnik azonban, hogy a fejedelem komoly mozgásteret hagyott tanácsosainak, és a jól bevált önvédelmi politikát folytatva talán szándékosan nem tájékozódott minden részletről. Valószínűleg Luther „elrablásának” részleteibe sem volt beavatva, és a diéta idején alkalmasint még a wartburgi helyszínnel sem volt tisztában. Mindenesetre mielőtt elhagyta Wormsot, ígéretet kapott a császártól arra, hogy többet nem zavarják a Luther-üggyel, amelyhez neki semmi köze. Ezt az ígéretet a szász udvarban úgy értelmezték, hogy a Luthert átkokkal sújtó és tanainak terjesztését tiltó wormszi ediktummal sem kell Frigyes tartományában foglalkozni, vagyis érvényt sem kell neki szerezni. Az, hogy a birodalmi gyűlés után nem küldték át a rende-

tet Frigyesnek végrehajtásra, valószínűsíti, hogy a szász olvasat nem volt teljesen önkényes, és nem állt szöges ellentétben azzal, ahogy Károly értette a megállapodást.¹²⁸

Worms után

A wormsi birodalmi gyűléssel a renitens wittenbergi szerzetes ügye egyértelműen túllépett Szászország határain, és a császárság ügyévé vált. Ennek megfelelően a külső nyomás is növekedett, de Frigyes nagyjából az első években kialakított gyakorlat szerint hatékonyan tudta kezelni a helyzetet.¹²⁹ Luthertől személyesen továbbra is távolságot tartott. Wormsban ugyan látták egymást, de nem beszéltek. A fejedelem élete végéig levélben érintkeztek, többnyire Georg Spalatin közvetített közöttük. Halála előtt Frigyes hívatta Luthert, de a reformátor akkor távol volt Wittenbergtől, nem tudott elmenni.¹³⁰ Így örökre elmaradt – avagy az örökkévalóságra maradt – a személyes találkozásuk. Az újításokat is csak mértékkel támogatta a fejedelem. A liturgiai változtatásokat nem kedvelte, halogatta az alapítványi misék beszüntetését.¹³¹ Az ereklyegyűjteményét is valószínűleg csak az 1520-as években kezdte leépíteni.¹³²

Másrészt viszont álláspontjában minden óvatossága ellenére kitapintható a Luther nézetei iránti egyre növekvő érdeklődés és a velük való fokozatos azonosulás. Az alapvető békességre törekvéstől (konfliktuskerüléstől) a wittenbergi egyetem sikerének biztosításán át az igazságérzetéig sok minden motiválhatta Frigyeset abban, hogy védelmébe vegye a reformátort, de egészen biztos, hogy a személyes kegyessége is komoly szerepet játszott benne.¹³³ A történet előrehaladtával pedig az is változott. Isten akaratát őszintén kereső és követni akaró emberként a fejedelem a kezdetektől fogva rezonált Luther teológiai mondanivalójára. Ahogy az évek során ezek a meglátások kibontakoztak és elmélyültek, Frigyes egyre inkább engedte őket hatni magára. 1522-ben a *Verbum Domini*

ni manet in aeternum (Isten Igéje örökre megmarad) latin mondatot verette a pénzérméire (10. kép), és annak kezdőbetűit (V. D. M. I. Æ.) varratta az udvar tagjainak ruházatára.¹³⁴ A folyamat élete végén teljesedett ki, aminek szimbolikus kifejeződése az említett részlet, miszerint halálos ágyán kész lett volna személyesen is találkozni a reformátorral. Erre végül nem kerülhetett sor, de a Luther tanításával való azonosulás más gesztusokban is utat talált magának.

Halála, temetése és emlékezete

Frigyes egészségi állapota 1524-re jelentősen megromlott.¹³⁵ Utolsó hónapjait a lochoui vadászkastélyban töltötte. 1525 tavaszán már súlyos fájdalmai voltak. Valószínűleg tudta, hogy nem sok ideje van hátra, felkészült a halálra. Virágvasárnap németül hallgatta a misét, amire korábban soha nem volt példa. Az utolsó napokban orvosa, udvari lelkésze és inasa mellett a szűkebb udvartartás néhány tagja között fia, Bastel is mellette volt. Az utolsó este gyóntatóját is hívatta, aki még időben érkezett. Frigyes nem vette fel az utolsó kenetet, de meggyónt, és életében először két szín alatt vett úrvacsorát. Ebben emlékezetének őrzői hosszú idő óta a reformátori tanítással való személyes azonosulás kifejeződését látják. Bibliai igékből merített erőt, jobbulásra már nem számított. Alattvalóival közvetlen emberi hangon – néha viccelődve, néha a rangbeli különbségeket teljesen mellőzve – beszélt. Halálos ágyán új végrendeletet diktált,¹³⁶ amelyben sokakról – titkos családjá tagjain túl számos udvari emberéről, a személyzet tagjairól is – gondoskodott anyagilag, másoknak elengedte a vele szemben fennálló tartozását. A diktálásban kimerülve 1525. május 5-én, pénteken délután békésen örökre elaludt.

A temetés részleteiről Spalatin többekkel konzultált.¹³⁷ Luther véleménye¹³⁸ meghatározó volt az esemény lefolyásával kapcsolatban. A búcsúztatást egy szűk héttel Frigyes halálát követően

„Másrészt viszont álláspontjában minden óvatossága ellenére kitapintható a Luther nézetei iránti egyre növekvő érdeklődés és a velük való fokozatos azonosulás.”

kettős szertartás keretében tartották a wittenbergi vártemplomban. Május 10-én, szerdán délelőtt érkezett meg Lochauból a lezárt koporsó a fejedelem bebalzsamozott holttestével. Addigra a város és az egyetem népe, valamint a nemesség is összegyülekezett, és a halott világi méltóságának kijáró tiszteletadással, meghatározott rendben kísérték be a templomba. A szerdai búcsúztatáson sok ének mellett, amelyben a gyülekezet is részt vehetett, Melancthon tartott latin nyelvű gyászbeszédet,¹³⁹ Luther pedig német nyelvű igehirdetést 1Thessz 4,13–18 alapján.¹⁴⁰

A tényleges temetésre azonban csak másnap került sor. Éjszakára őrzés mellett a templomban maradt a koporsó, de virrasztást nem tartottak mellette. Csütörtök délelőtt aztán újabb énekek és egy második Luther-prédikáció kíséretében, amelyben az igehirdető az előző napi textus magyarázatát folytatta,¹⁴¹ eltemették Bölcs Frigyeset a főoltár előtti sírba.

A temetés sok szempontból első volt a maga nemében, és számos tekintetben iránymutató lett a formálódó evangélikus gyakorlat számára.¹⁴² Ahogy Heiko Oberman találóan megjegyezte, a szertartás több újítást hozott, mint amennyit a fejedelem egész életében hajlandó volt engedélyezni.¹⁴³ Frigyes utódja öccse, János herceg lett, aki már uralkodása előtt is Luther követője volt, és akinek az irányítása alatt Szászországban új lendületet kapott a megújulási mozgalom.

Frigyes gyakorlatilag halála pillanatában az emlékezetpolitika tárgya lett.¹⁴⁴ Az online Cranach-archívumban¹⁴⁵ több 16. századi posztumusz portréja található, mint ahány kép életében készült róla, pedig abból sincs kevés. Nagyon hamar, a legújabb kutatások szerint már az 1520-as években megkapta a „Bölcs” melléknevet,¹⁴⁶ és emlékezete ötszáz év után is él. A festészet mellett a szobrászattól és éremművészettől az irodalmon (különösen a színpadi műveken) és zenén át a filmig számos más művészeti ágban is nyomot hagyott. Több-

nyire természetesen mellékszereplő, de időnként – különösen képzőművészeti alkotásokban – központi alakká is vált.¹⁴⁷ Életéről az első összefüggő beszámolót, amely ugyan nem követi a műfaj klasszikus szabályait, de elfogultságával együtt is máig a legfontosabb forrásaink közé tartozik, Georg Spalatin hagyta ránk. A következő évszázadokban számos követője akadt, és bár a legtöbb Frigyes-életrajz rövid – tanulmány terjedelmű – áttekintés, a 18. század óta monografikus feldolgozások is szép számmal jelentek meg alakjáról. A tudományos kutatás természetesen más megközelítésben is érdeklődik életműve iránt, és ez az érdeklődés továbbra is töretlennek tűnik.¹⁴⁸

Bár tárgyi emlékeiben kora egyik legnagyobb – Bölcs Frigyes által létrehozott – ereklyegyűjteménye szinte teljesen megsemmisült, a fejedelmi spirituális kincstár emléke máig él, és a tudományos kutatás számára témát és anyagot szolgáltat. A korai évtizedek hatalmas felívelése után a Leucorea a felvilágosodás után hanyatlásnak indult, és a 19. század eleji összeomlását követően ma is csak a hallei egyetembe olvadva él tovább, de három évszázados önálló története még mindig komoly érdeklődésre tart számot. A Frigyes által emelt épületek ma alkalmasint világörökségi helyszínek. Az általa szponzorált képzőművészeti alkotások – elsősorban festmények – az európai művészettörténet kiemelkedő darabjai közé tartoznak, amelyek nélkül az egyetemes kultúra szegényebb lenne. Hogy Luther nem jutott a konstanzi zsinaton megégetett cseh reformer, Jan Hus (1369–1415) sorsára, és az általa indított megújulási mozgalom fennmaradt, és végérvényesen átformálhatta a nyugati kereszténységet, abban a szász választófejedelemnek kétségtelen és alapvető szerepe volt. Ha a tartománya határain túl – akár a császárság, akár a reformáció történetében – mellékszereplő maradt is Frigyes, ebben a szerepében kimagasló alakítást nyújtott, és emlékezetét fél évezredes távolból is méltán őrzi az utókor. ■

JEGYZETEK

- 1 A kutatást a Debreceni Református Hittudományi Egyetem és a Magyarországi Evangélikus Egyház támogatta.
- 2 Először Batiatus szerepéért a *Spartacus*-ban 1960-ban, majd négy évvel később a *Topkapi* Arthur Simon Simpsonjaként (*Official Academy Awards Database*, 2025, s. v. *Peter Ustinov*). Apró érdekesség, hogy ötven évvel korábban, a reformátor Irving Pichel által rendezett és nagynevű amerikai egyháztörténészek (Theodore G. Tappert, 1904–1973 és Jaroslav Pelikan, 1923–2006) kutatásain alapuló életrajzi filmjében (*Martin Luther*, 1953) Ustinov a lüneburgi herceget játszotta. Ez a film is kapott két Oscar-jelölést, de egyik sem kötődik sem Ustinovhoz, sem Frigyes alakjához (*Official Academy Awards Database*, 2025, s. v. *Martin Luther*).
- 3 CAMPION 2004, 52. o.; HARDING 2003; RHEIN 2025, 580–583. o. Ustinov kedvéért még egy fiktív jelenetet is a filmbe illesztettek, ahol a fejedelem – az Újszövetség-fordítás átadása kapcsán – személyesen találkozhatott a reformátorral ([USTINOV] 2003). Vö. WIPFLER 2011, 60–63. o.
- 4 A tartomány elfelezése szász rend szerint úgy történt, hogy Ernő döntött a területek közti határokról, majd öccse, Albert választhatott a két rész között. Ernő az öccse által kedvelt központok körül egy összességében kevésbé értékes csomagot alakított ki, nyilván abban a reményben, hogy Albert belesétal a csapdába. Nem így történt (KOHNLE 2024, 29–31. o.). A „lipcsei felosztásról” lásd bővebben PINTO 2016, különösen 18–26. o.
- 5 Ernő idejében az Elba mentén huszonöt kilométerrel feljebb lévő drezdai Kreuzkirche jelentősége is nagyban megnőtt, de Meißennel együtt az is az Albert-ághoz került (STREICH 1989, 104–114. és 469–477. o.).
- 6 Frigyes neveltetéséről, személyiségéről, politikájáról és vallásosságáról lásd bővebben: STEPHAN 2014, 33–93. o.
- 7 LVM 6: 279. o. 36. sz. 2025. máj. 10.
- 8 SPALATIN 1851, 72. o.
- 9 Jellemző történet, amelyet Luther asztali beszélgetései között őriztek meg, hogy amikor Frigyesnek a tanácsosai azt javasolták, hogy foglalja el Erfurtot, hiszen az ostrom nem kerülne többé öt katona életénél, ő azt felelte rá: „Még egy is több a kelleténél!” (LVM 8: 582. o. 5256. sz. 1540. szept. 2–17.)
- 10 A humanistákkal való kapcsolatáról lásd bővebben: KOHNLE 2024, 177–180. o.; SPALATIN 1851, 34. o.; STEPHAN 2014, 243–343. o.
- 11 SPALATIN 1851, 164. o.
- 12 STEPHAN 2014, 149–151. o.
- 13 Cranachnak a száz fejedelmi udvarban betöltött szerepéről lásd bővebben: OZMENT 2011, különösen 57–88. o.
- 14 SCHAUERTE 2025. Lásd még: 9. kép.
- 15 WELLMAN 2015, 127–128. o.
- 16 Frigyes művészetpártolásáról lásd még: KOHNLE 2024, 181–187. o.; STEPHAN 2014, 201–243. o.
- 17 Az akkori épület ma már nem látható, 1571-ben lebontották, helyén az Annaburg-kastély áll.
- 18 KOHNLE 2024, 123. o.; LUDOLPHY 1984, 83–86. o.; SCHIRMER 2015, 234. és 246–249. o.; WELLMAN 2015, 156. o.
- 19 Frigyes kifejezetten mobilis fejedelem volt. Az 1501 szeptemberét követő egy év során például közel háromezer-ötszáz kilométert utazott nagyrészt a saját tartományában, miközben több mint hetvenszer mozdult tovább. Egy helyen átlagosan négy-öt napot időzött, de legkedvesebb kastélyait (Torgau, Weimar, Lochau) hosszabb-rövidebb időre akár nyolc-tíz alkalommal is felkereste az év során (LANG 2016, 181. o.; vö. 2014, 86–87. o.; 2015, 219. o.). Frigyes mozgó fejedelmi udvartartásához Lang már idézett – és sok átfedést tartalmazó – tanulmányain kívül lásd még legfrissebb dolgozatát: LANG 2025, különösen 257–259. és 280–288. o.; továbbá SCHIRMER 2015; az elődeiéhez pedig lásd: STREICH 1989, különösen 247–301. és 548–588. o.
- 20 Ez az időarány nem volt szokatlan a középkori zárandokok esetében (LUDOLPHY 1984, 352. o.).
- 21 A zárandokatról lásd: SPALATIN 1851, 76–91. és különösen 83–84. o.; KÜHNE 2025; WELLMAN 2015, 49–58. o.
- 22 Eredetileg VI. Fülöp francia király (1293, 1328–1350) ajándékozta a 14. században I. Rudolf szász-wittenbergi hercegnek (1286, 1298–1356), aki élete végén a szász választófejedelmi cím első birtokosa lett (CRANACH 1509, az’).
- 23 A gyűjteménynek és az ereklyekatalógusoknak (Heilthumbsbücher) hatalmas önálló irodalma van, köztük több monografikus feldolgozás is, lásd például: CÄRDENAS 2002; 2017; FESSL 2013, különösen 87–93. o.; FLEMMING 1917; KALKOFF 1907; KÜHNE 2001; LIEDEKE 2023, különösen 351–374. o.
- 24 CRANACH 1509, kz’.
- 25 Uo. k1’.
- 26 Uo. f2’. Vö. Dán 3,19–27.
- 27 Uo. i4’.
- 28 Uo. i3’.
- 29 Uo. i4’.
- 30 Uo. i4’.
- 31 Uo. i2’.
- 32 Uo. f2’. Azt már középkori utazók beszámolójából is tudni lehet, hogy az ereklyehamisítás – köztük az aprószenteké – kiterjedt üzletág volt a szaracénok és a mamelukok között (FABRI 1892, 565–567. o.).
- 33 CRANACH 1509, h1’–4’; i1’–v’.
- 34 Uo. g4’–h1’; h3’.
- 35 Uo. h4’–i1’.
- 36 Uo. f4’.
- 37 Uo. d4’.
- 38 FUHRMANN 1997, 13–15. o.
- 39 CRANACH 1509, g3’.
- 40 Uo. d4’.
- 41 Uo. dz’.
- 42 Az ereklyekatalógus „menetekre” (Gänge) tagolva csoportosítja a gyűjtemény darabjait, de ez nem az elhelyezésüket, hanem a kiállításukkor (ostensio) érvényes rendet tükrözi (LUDOLPHY 1984, 356. o.).
- 43 CRANACH 1509, i3’.
- 44 Uo. i3’.
- 45 WELLMAN 2015, 57. o.
- 46 CRANACH 1509, i1’.
- 47 Uo. k3’.
- 48 Uo. kz’.
- 49 Uo. k4’.
- 50 Kb. 1373 év. A szakirodalomban különböző számokkal találkozunk az összesítés eredményeként, amelyek részben a források bizonytalanságainak eltérő értelmezéséből adódnak, de a részletekkel itt most nincs lehetőségem közelebről foglalkozni. Az általam közölt számok a saját számításaimon és a legfrissebb szakirodalmi adatokon (LIEDEKE 2023, 364. o.) alapulnak.
- 51 A hagyományos számítás szerint 19 013, de LIEDEKE (2023, 104. o.) csak 18 970-re teszi a legmagasabb darabszámot.
- 52 „Süma summarü aller pttickel hundert tag aplas. Sint viij.genge hat itzli/cher gangk in sunderheit hundert tag/vnd ein Caren ablas.” (CRANACH 1509, l4’).
- 53 „[Ein hundert jahr und] ein hundert quadragen ablas verdienen.” (KALKOFF 1907, 107. o. Vö. LIEDEKE 2023, 357–375. o.)
- 54 Frigyes fejedelem uralkodása elején a Bécset elfoglaló és Szilézia felé terjeszkedő magyar Mátyás király (1443, 1458–1490) komoly veszélyt jelentett Szászországra (WELLMAN 2015, 16–37. o.).
- 55 Frigyes birodalmi szerepvállalásának érdemi tárgyalása szétfeszítené e tanulmány kereteit, ezért részletesebben csak egyetlen – késői – epizóddal, az 1519-es császárválasztással foglalkozom a továbbiakban. A témáról lásd bővebben: például GNEISS 2025; KOHNLE 2015; 2024, 69–115. o.; LUDOLPHY 1984, 137–238. o.; SEYBOTH 2025; STEPHAN 2014, 64–77. o.; WELLMAN 2015, 59–92. o.
- 56 KOHNLE 2015, 21–22. o. Egy birodalmi gyűlésen való részvétel költségei a szentföldi zárandokok kiadásával összemérhető anyagi egyetlen – késői – jelenetek, és Frigyes idejében a választófejedelmi udvar éves bevételeinek mintegy 15–20%-ára rúgtak (BÜNZ 2017, 443–444. o.).
- 57 Cseh királyként II. Jagello Ulászló (1456, 1470–1516) a teljes grémiumban még egy szűk évtizedig megelőzte, de ő a dinasztia litván gyökereivel és kelet-európai birodalmat építő politikájával az erősödő Habsburg-Jagello ellentét mellett inkább kívülállónak számított a birodalomban (vö. 98. jegyzet).

- 58 Ezt a királyi hivatalt Frigyes kérésére megkülönböztették a német *Aranybulla* (V.1) által a pfalzi és a szász választófejedelemnek biztosított birodalmi helynöki (Reichsvikariat) jogkörrel (ZEUMER 1913, 199. o. 148. sz. 1356. jan. 10./dec. 25.). A császár itáliai útjának váratlan rövidsége miatt a funkció tényleges tartalma 1508-ban megszűnt, de Frigyes a császár haláláig használhatta a címet, amely számára olyan fontos kitüntetés volt, hogy még reprezentációs célokra használt érmét is veretett az emlékére (KOHNLE 2024, 111–113. o.).
- 59 KOHNLE 2024, 187–191. o.
- 60 Frigyes lánykérési próbálkozásairól lásd: KOHNLE 2024, 129–133. o.; LUDOLPHY 1984, 54–58. o.
- 61 WELLMAN 2015, 92–93. o.
- 62 A hatalommegosztásról lásd bővebben: SCHIRMER 2025.
- 63 A szertezgázó téma önálló feldolgozást igényel, amelyre jelen tanulmány keretei közt nincs lehetőségem.
- 64 LANG 2025, 293–295. o. Lásd még: LANG, Thomas: Torgau, Wittenberg, Lochau. Aufenthaltsorte und Hoflager Kurfürst Friedrichs 1510–1514. In: uő: „*Vom Rande betrachtet*“. *Studien zum Hof und Itinerar Kurfürst Friedrichs III. von Sachsen (1486–1525)*. Kézirat. Köszönöm a szerzőnek, hogy megosztotta velem a lipcsei egyetemen készülő doktori értekezésének kéziratát. Vö. SCHIRMER 2015, 247. o.
- 65 A kapcsolat emléket Luther is megőrizte, aki négy gyerekről tud (WA.TR 4: 322.4–12, 4455. sz. 1529). Lang újabb eredményeit leszámítva Frigyes gyerekeiről máig a legalaposabb áttekintést LUDOLPHY (1984, 50–54. o.) adja, az újabb szakirodalom szinte kizárólag az ő eredményeit veszi át. Lásd még: STEPHAN 2014, 129–130. o.
- 66 Két fiúról és egy lányról (SACHSEN 1733, 68–69. o.). Ha Luther információja megbízható, akkor az általa említett Hieronymus nevű fiú még apja életében meghaltott.
- 67 Uo. 67–68. és 73. o.
- 68 Pl. WA.TR 4: 322, 6. jegyzet (ad 4455. sz., 1529); SCHIRMER 2015, 247. o.; STEPHAN 2014, 128. o.; vö. RHEIN 2025, 631. o.
- 69 LUDOLPHY 1984, 47–48. o.
- 70 WOHLMUT 2000, 623.2–6. (V. lateráni zsinat, 9. ülés, 1514. máj. 5.)
- 71 RITSCHEL 2006, 337. o.
- 72 Vö. HEINIG 2006, 28–29. o.; KOHNLE 2024, 132–133. o.; LUDOLPHY 1984, 49. o.; RITSCHEL 2006; WELLMAN 2015, 95. o.
- 73 Vezetéknévüket az apjuk végrendeletében rájuk hagyott birtokról kapták.
- 74 Vö. SPALATIN 1851, 66–67. o.
- 75 Erre vonatkozó szándékának nyomai már 1493-as végrendeletében is láthatók (BAKFJ 1: 54.103–105, 1. sz. [6], 1493. márc. 19.).
- 76 Az egyetem alapításáról és korai történetéről bővebben is írtam (ITTZÉS 2014a; 2014b), ezért itt csak röviden utalok a témára. A frissenb szakirodalomból lásd: KOHNLE 2024, 161–174. o.; LANG-NEUGEBAUER 2017; LÜCK 2016; 2017; 2020, 27–119. o.; 2025; RUDERSDORF 2015.
- 77 A reformáció előtti évtizedekben a jogi karon egyszerre hét-nyolc, a teológián három-négy, az orvosi karon egy-két kinevezett professzor működött.
- 78 Frigyes célját az is világosan jelzi, hogy a jogtudósok között a kánonjogászok egyértelmű korai túlsúlya mindinkább eltolódott a civil jog irányába, és az 1510-es évek közepén márők voltak enyhe többségben. Az első évek oktatói státuszainak áttekintéséhez lásd: ITTZÉS 2014b, különösen 434. és 450–451. o.
- 79 Ráadásul még azon belül sem a *via modernának* nevezett okchamista irányzat, hanem a konzervatívabb skotizmus volt a meghatározó.
- 80 Az első évben több mint négyszáz hallgató iratkozott be (RUDERSDORF 2015, 256–257. o.), bár a szám a reformáció kezdetéig visszaesett (EULENBURG 1904, 54–55. o.). A diákok létszámáról lásd még: LÜCK 2020, 59–61. o.
- 81 LÜCK 2016, 138–140. o.
- 82 Luther maga nem tartozott az alapításkor belépő tanárok közé. Először az 1508/1509-es tanévben tanított átmenetileg az új egyetemen, majd 1511-től került Erfurtból végleg ide (BRECHT 1993, 92–93. és 105. o.).
- 83 LÜCK 2020, 51. o.
- 84 Káplánja, majd udvari lelkésze, krónikása és Bastelnek, illetve az udvarban nevelkedő más fiúknak a tanítója. LANG (2025, 296–303. o.) felhívja a figyelmet, hogy megalapozatlan az az évszázados gyökerekre visszanyúló és főként a 20. század eleje óta elterjedt szakirodalmi gyakorlat, amely Spalatint a fejedelem titkárának nevezi. Az utóbbi pozíciót Hieronymus Rudelauf (1523), majd a halála után Hans Feibel (fl. 1507–1551) töltötte be.
- 85 RESKE 2015, 1075–1085. o. Lásd még: FUCHS 2015; 2017.
- 86 Lásd például Frigyes levelét Johann von Staupitzhoz (1465–1524) Luthernek az ágostonosok tartományi gyűlésére, Heidelbergbe való utazásával kapcsolatban, amelyben arra kéri a szerzetes rendi előjáróját, hogy gondoskodjék a professzornak az egyetemre történő mielőbbi visszatéréséről (BAKFJ 2: 94. o., 705. sz. 1518. ápr. 9.). A reformátor útjának egyengetése annál is inkább indokolt volt, mivel amióta országosan ismert lett a neve, ez volt az első alkalom, hogy Luther elhagyta Szászországot, ami biztonsági kockázatokkal is járt (BRECHT 1993, 214–215. o.).
- 87 Vagyis éppen Luther színrelépésével egy időben. Ez az egybeesés számottevő mozgásteret biztosított Frigyesnek alattvalója védelmében, és fékezte a pápai kúria eltökéltségét az eretnekjelzés hatékony lefolytatására.
- 88 A 16. század elején a cseh korona megszerzéséig (1526) a Habsburgoknak nem volt saját szavazata a választói kollégiumban.
- 89 Az eljárásrend szerint a választóknak esküvel kellett alátámasztaniuk befolyásmentességüket (ZEUMER 1913, 1: 197. o. 148. sz. II.2, 1356. jan. 10./dec. 25.).
- 90 A vadregényesebb változatok között olyan történet is szerepel, miszerint Frigyes szavazata elnyerése érdekében X. Leó (1475, 1513–1521) bíborosi kalapot és érsekséget is ajánlott volna Luthernek (KALKOFF 1925, 34. o.). Ezt a rekonstrukciót a történettudomány messzemenően elutasította (BRANDI 1964, 1: 92. o.; KOHNLE 2019, 79. o.). Komolyabb hitelt érdemlően egy, az utódlási sorban második helyen álló unokaöccsnek, a későbbi János Frigyes választófejedelemnek (1503, 1532–1547, 1554) szóló Habsburg-házassági ajánlat és a császárválasztás után az V. Károlytól kapott hitelezői juttatás kapcsán merülhet fel a befolyásolási szándék, illetve a „hálapénz” lehetősége. Az előbbtől, amely János Frigyeszt a császárspiráns spanyol király sógorává tette volna a későbbi portugál királynén, Katalinon (1507–1578) keresztül, Frigyes nem zárkozott el kereken, de attól igen, hogy a témát összekapcsolja választói szavazatával. Öccsét és unokaöccsét óvatosságra intette, és végül az egészről nem lett semmi. A pénztádatásra valóban sor került, de egyrészt csak kevesebb mint feleakkora összegben (harminckétezer gulden), másrészt annak szász nézőpontból semmi köze nem volt a császárválasztáshoz, egyszerűen a Miksa idejében felhalmozott kölcsönök egy részének rég esedékes visszafizetése történt meg. A Habsburgok nevében a Fuggerék által egyébként elismert adósság másik felének kifizetésére annak ellenére nem került sor Frigyes haláláig, hogy a választófejedelem erre többször emlékeztette a császárt. A részletekről lásd: KOHNLE 2024, 221–223. és 226. o.; LUDOLPHY 1984, 214. és 219–221. o.
- 91 SPALATIN 1851, 57–58. o.
- 92 Spanyol hátszágával és a kontinens behálózó kiterjedt birtokaival – tengerentúli szerzeményeket nem is említve – már megválasztása előtt is Károly volt Európa legerősebb uralkodója.
- 93 Az időbeli párhuzamot SPALATIN is nyugtazza (1851, 162. o.).
- 94 Az *Aranybulla* (II.5) értelmében (szigorúan véve) a királyt, a későbbi császárt választják meg – „...ad eligendum Romanorum regem in caesarem promovendem” – (ZEUMER 1913, 196. o.), de ezt a terminológiai különbséget most figyelmen kívül hagyhatjuk.
- 95 Pl. BRANDI 1964, 1: 92. o.; OZMENT 2005, 72–73. o.
- 96 Különösen BÜNZ 2017; KOHNLE 2019; 2024, 219–226. o.; LÜCK 2015a; 2015b; SEYBOTH 2025, 87–88. o.
- 97 Előbb egy rövidebb tanulmányban, majd monografikus terjedelemben is kifejtve az érveit (KALKOFF 1924; 1925).
- 98 Az *Aranybulla* (II.5) szerzetesen rendelkezik arról, hogy ha három választófejedelem egyetért egy negyedik megválasztásában, akkor az a saját szavazatát a többiek mellé teheti, hogy meglegyen a többsége (ZEUMER 1913, 1: 198. o.). Nagy igyekezetében a pápa akár már összesen három szavazattal is érvényesnek fogadta volna el Frigyes megválasztását (BRANDI 1964, 1: 92. o.), ami alkotmányosan ugyan abszurd, de mutatja, hogy a cseh szavazat – amely akkoriban már az alig tizenhárom éves II. Lajos (1506, 1516–1526) kezében volt – könnyen elfelejtődhetett a választói kollégiumban.
- 99 SPALATIN 1851, 40–41., 58–62., 92–115. és 162. o.; 41. o. Máshol meg is nevezi a három támogatót: a trieri, a pfalzi és a brandenburgi választófejedelem (vö. STRUVE 1755, 2: 991. o.). Lásd még: LUDOLPHY 1984, 218. o.; KOHNLE 2019, 81. o.

- 100 SPALATIN ezt a mozzanatot kétszer is említi (1851, 41. és 59. o.).
- 101 A misével való visszaélésről, 1521. In: LVM 3: 121. o.; WA/TR 4: 397,9–13. 4599. sz., 1539. máj. 15–16.
- 102 Georg Spalatinnak, 1519. aug. 7. In: CWE 7: 34,58–64. 1001. sz. John Fischernek, 1519. okt. 17. In: uo. 7: 103,58–64. 1030. sz.
- 103 Luthers Verse für das Bild Friedrichs des Weisen. 1525. In: WA 35: 588. A kérdéses sorok szerzősége nem egyértelmű (KOHNLÉ 2019, 86–87. o.; vö. EHWALD 1918a; 1918b).
- 104 A 16. század közepe után kialakult egy másik ikonográfiai hagyomány is a császárválasztás emlékeztetének megőrzésére és bemutatására, amely Frigyes császári koronával a kezében ábrázolja (KOHNLÉ 2019, 87–90. o.; 9. kép).
- 105 Levél a velencei történetírő, Marino Sanuto (1466–1536) hírlapértéki krónikája őrizte meg: „Il duca di Saxonia stete 3 hore electo re di Romani, ma vi abidoc...” (SANUTO 1890, 608. o.) Sanutóról és a velencei információs hálózatról lásd: D'ANDREA 2005.
- 106 REM 1896, 108. o.
- 107 Idézi LUDOLPHY 1984, 217–218. o. Herzheimer naplószerű feljegyzéseket készített szászországi utazásairól. Ezek feldolgozása évtizedek óta futó projekt (már Ludolphy is folyamatban levőként említi 1984-ben), azonban máig csak kisebb részeredmények jelentek meg a munkából. Ezek közé tartozik Herzheimer császárválasztásról szóló beszámolója, amelyet Enno BÜNZ (2017) dolgozott fel részletesen. A projektről (MAK Forschungsprojekt Reisebericht Hans Herzheimer) lásd a Museum für Angewandte Kunst honlapját: https://www.mak.at/museum/forschung/forschungsprojekte?article_id=1342703973153. (Megtekintés: 2025. július 12.)
- 108 Voltaképpen egyik forrás meg egészen új, bár Giustinianit Kalkoff után Heiner LÜCK (2015a, 38–39. o.) állította újra a történettudományi figyelem homlokterébe, Herzheimer beszámolójából pedig BÜNZ előtt csak Ludolphy idézett rövid részleteket. Ennek alapos ismertetése új adatnak tekinthető, amely megerősíti Spalatin beszámolóját. Jelentősége, hogy az utóbbihoz hasonlóan közel volt az eseményekhez, szemtanúként írt arról, amit a választófejedelmi kollégiumon kívülről látni lehetett, és feljegyzése időben is nagyon közeli a történészekhez. Giustiniani és Pace pedig éppen azért fontos, mert nem a szász választófejedelem környezetéhez tartoztak, bár természetesen magánál a választásnál ők sem voltak jelen, így még Pace is csak közvetett forrásnak tekinthető.
- 109 Megoszlanak a források a választás közelebbi eredményét (egyhangú vagy többségi), Frigyes visszalépésének pontos idejét – és ezzel összefüggésben a körülményeit (kért-e gondolkodási időt) –, valamint az indoklását illetően. Mivel az *Aranybulla* (II.4) úgy szabályozta a választást, hogy ha megvan a többség (legalább négy szavazat), akkor egy újabb fordulóban a kisebbségben maradtak is megszavazzák az új uralkodót (ZEMMER 1913, 1: 197–198. o.), a többségi és egyhangú szavazatarány között nem feltétlenül van feszültség. Hasonlóan: az eltérő indoklások sem szükségszerűen zárják ki egymást. Különböző helyzetekben Frigyes joggal hivatkozhatott eltérő szempontokra. A kronológiával kapcsolatos különbségek pedig egyszerűen abból a tényből adódhatnak, hogy csak közvetett forrásaink vannak, akik a rendelkezésükre álló – a lényegyet tekintve egybehangzó, de aligha hiánytalan – információkat némileg eltérő módon (pl. más következtetéseket levonva) kerekítették ki.
- 110 A források itt sem teljesen egybehangzóak, de annak a különbségekkel együtt (lásd előző jegyzet) sincs nyoma, hogy Frigyes Habsburg nyomásra lépett volna vissza, ahogy KALKOFF (1925, 267–271. o.) rekonstruálta a történet végét, illetve fordulópontját.
- 111 LÜCK 2015a, 47. o.
- 112 A Cajetan-epizodról részletesen lásd: BRECHT 1993, 246–265. o.
- 113 Frigyes nemcsak magas szintű diplomáciai lépéseket tett az érdekében, hanem a kihallgatás idejére a szakszerű jogi képviselőről is igyekezett gondoskodni, és ő állta az augsburgi utazás költségeit, beleértve az ottani szállás megszervezését és finanszírozását is (BRECHT 1993, 250–251. o.).
- 114 Johannes Eckert (1486–1543) például – aki a következő évben az antagónista szerepét játszotta a lipcei vitában – az augsburgi diéta idején, 1518 augusztusában Frigyes annak ellenére sem volt hajlandó fogadni, hogy az ingolstadti teológus hatszor is próbált audienciát kérni tőle (BRECHT 1993, 249. o.). Miksa felé viszont kezdeményező lépést tett, kérve a császár közbenjárását a római kúriánál Luther meghallgatásának német földre terelése érdekében (Georg Spalatin Johann Rennernek, 1518. aug. közepe; in: BAKFJ 2: 127. o., 757. sz.).
- 115 A pápaság több évszázados politikai célja volt, hogy elkerülje az egyházi állam „harapófogóba” kerülését, vagyis azt, hogy Dél-Itália és a pápaság északi szomszédai egy uralkodó fennhatósága alá kerüljenek. Azzal, hogy Károly anyai ágról megörökölte Nápolyt és Sziciliát, X. Leó számára kiemelt célá vált, hogy megakadályozza a császárrá választását, és ehhez igyekezett is minden követ megmozgatni.
- 116 Miltitz elhúzódozó közvetítési kísérletéhez lásd bővebben: BRECHT 1993, 265–273. és 404–407. o.; KOHNLE 2024, 226–237. o.
- 117 Az aranyrózsa vagy erényrózsa a katolikus egyház egyik legfőbb kitüntetésé, amelyet az egyházfő a kereszténység ügyének védelméért, az egyház támogatásáért vagy különösen példás keresztény életgyakorlatért ajándékozott. – A szerk.
- 118 Bölcs Frigyes Tommaso Cajetanak, 1519. jún. 8. In: BAKFJ 2: 230.12–16. 904. sz. [3].
- 119 1519. január 5–6-án Altenburgban, október 9-én Liebenwerdában, végül 1520. október 12-én Lichtenburgban találkoztak. Frigyes természetesen egyik megbeszélésén sem volt jelen, bár az előkészítésükben szerepet vállalt.
- 120 Miltitz eredeti megbízata arra szolgált volna, hogy elérje Luther kiadatását. Erre visszatérően tett is kísérletet, de érkezése után felmelve a szász ellenállás való erejét, a továbbiakban jobbára közvetítőként igyekezett fellépni, és a Luther körüli feszültség feloldásával próbálkozott. Saját szerepértelmezésének és a belső ellentmondása talán önmagában is elég lett volna missziója kudarcához.
- 121 A szász diplomácia utkeresésének – és magára találásának – jellemző és látványos mozzanata, hogy Miltitz és Luther első találkozása után megszületett egy levélterv, amely szerint Frigyes is támogatta volna a legátus erőfeszítéseit, és közbenjárt volna a kúriánál az ügy méltányos rendezéséért (Bölcs Frigyes X. Leónak, 1519. jan. 6–11. között; in: BAKFJ 2: 168–169, 815. sz.). A levelet azonban sosem küldték el, nehogy a fejedelem olyan színben tűnjön fel, mintha olyasmint támogatna, ami kellemetlen a Szentszék számára (Bölcs Frigyes Karl von Miltitznek, 1519. jan. 11.; in: BAKFJ 2: 171.14–18, 819. sz. [3]).
- 122 Frigyes gondosan kerülte, hogy formálisan védelmébe vegye Luthert, de rendszeresen hivatkozott arra, hogy egyrészt komoly és teológiailag képzett emberek tartják elfogadhatónak a tanítását, másrészt soha senki nem tájékoztatta őt (Frigyest) arról, hogy megcáfolták volna a reformátor álláspontját (a vádatok nem tekintette hitelt érdemlő cáfoltnak).
- 123 Az 1520. őszi és 1521. tavaszi eseményekről lásd: BRECHT 1993, 433–476. o.; KOHNLE 2024, 241–252. o.; WELLMAN 2015, 201–208. o.
- 124 Bölcs Frigyes tanácsosainak beszámolója, 1520. nov. 4. és 6. In: BAKFJ 2: 400–402. o. 1142. sz., kül. [3]–[4]. WEISSBACH 1520.
- 125 KOHNLE 2024, 242. o.
- 126 „[V]or gelehrten, frommen und unvoreingenommenen Richtern an einem ungefährliehen Ort...” (BAKFJ 2: 401. o. 1142. sz. [4]; vö. WEISSBACH 1520, A3’).
- 127 Eredetileg a skolasztikusok műveit is máglyára akarták vetni, a teológusok azonban elszakították az átadásukat, így azok megmenekültek a tűzhálaltól (BRECHT 1993, 423–424. o.).
- 128 KOHNLE 2024, 247–251. o.
- 129 Lásd például: Bölcs Frigyes György szász hercegnek, 1522. márc. 9. In: BAKFJ 2: 666–667. o. 1509. sz. Bölcs Frigyes Heinrich von Nassaunak, 1522. aug. 23. In: BAKFJ 2: 775. o. 1660. sz. Vö.: Johann Hannart V. Károlynak, 1524. febr. 15. k. In: DRTA.JR 4: 687,3–6. 192. sz.
- 130 SPALATIN 1851, 68. o.
- 131 KARANT-NUNN 2018, 59–60. o.; vö. OZMENT 1980, 140–145. o.
- 132 Az 1510-es évek végéig még gyarapodott az állomány (LEGNER 1995, 106–107. o.; LIEDEK 2023, 103–184., különösen 103–105. és 117–121. o.), de lehetséges, hogy ez csak a korábbi megbízások lassabb átfutásából vagy kéretlen felajánlásokból adódott, és Frigyes 1517 után felhagyott az aktív bővítéssel (KALKOFF 1907, 66–84. o.).
- 133 KOHNLE 2024, 214–215. o.
- 134 Hans von Taubenheim Bölcs Frigyesnek, 1522. okt. 23. In: BAKFJ 2: 792. o. 1686. sz. [2].

- 135 Frigyes utolsó napjairól lásd: SPALATIN 1851, 63–69. o.; VÖ. KARANT-NUNN 2018, 60–62. o.; KOHNLE 2024, 283–291. o.; LUDOLPHY 1984, 481–486. o.; WELLMAN 2015, 227–230. o. A témát bővebben tárgyalom a XVII. SJE Nemzetközi Tudományos Konferencia tanulmánykötetében *Ubi mors gaudet succurrere vite – Bölcs Frigyes szász választófejedelem (1463–1525) végrendekezése, halála és temetése a reformáció szolgálatában* címmel megjelenés alatt álló dolgozatomban.
- 136 SACHSEN 1733.
- 137 A temetésről részletesen lásd: SPALATIN 1851, 69–72. o.; LEHMANN 2025.
- 138 W.B 3: 486–489. o. 862. sz., 1525. máj. 7., különösen 488.8–42.
- 139 CR 11: 90–98. o. 9. sz. *De Friderico Elect.*
- 140 LVM 6: 278–286. o. 36. sz. 2025. máj. 10.
- 141 WA 17/I: XXXII–XXXVII, 212–227. 31. sz. 1525. máj. 11.
- 142 Lásd például Luther temetési igehirdetéseinek műfajteremtő hatását (REINIS 2010, 53. o.).
- 143 OBERMAN 2006, 20. o.
- 144 Frigyes utóéletéről RHEIN (2025) nagyívú tanulmánya mellett lásd még: KOHNLE 2019, 85–91. o.; 2024, 291–297. o.; WELLMAN 2015, 231–238. o.
- 145 *Cranach Digital Archive*, <https://lucascranach.org/home>. (Megtekintés: 2025. augusztus 5.)
- 146 RHEIN 2025, 584–585. o.
- 147 Az emlékeztetés különösen is izgalmas részlete a Bölcs Frigyesnek tulajdonított apokrif álom, amely négy évszázadra beírta magát a reformációtörténetbe, és a fejedelem utóéletének legnagyobb hatású mozzanatai közé tartozik. Szeretgázó irodalmából lásd például: IRTZÉS 2017, 55–56. o.; RHEIN 2025, 585–591. o.
- 148 A 2010-es évek közepe óta szinte minden évben jelent meg tudományos igényű önálló kötet kifejezetten Frigyesről, összesen mintegy négyezer oldal terjedelemben, sok új kutatási eredménnyel (lásd a hivatkozott művek jegyzékét). Tanulmányok esetében pedig releváns adatbázisokban egy egyszerű keresés is több száz találatot ad Frigyesre az ezredforduló óta eltelt negyedszázadból.
- * Balra Miksa, a felső sorban jobbra néhai felesége, Burgundi Mária (1457–1482), közöttük fiuk, a kép festésének idején már szintén elhalálozott I. (Szép) Fülöp kasztíliai király (1478–1506); az alsó sorban középen Fülöp fia, a későbbi V. Károly, balra annak öccse, Ferdinánd (1503–1564), 1526-tól magyar király, 1556-tól német-római császár, jobbra pedig a húguk, Mária (1505–1558) későbbi férje, II. (Jagelló) Lajos, 1516-tól a mohácsi csatában elszenvedett haláláig magyar és cseh király.

RÖVIDÍTÉSEK

- BAKFJ = KOHNLE, Armin – RUDERSDORF, Manfred (szerk.) 2017–2022. *Briefe und Akten zur Kirchenpolitik Friedrichs des Weisen und Johanns des Beständigen 1513 bis 1532. Reformation im Kontext frühneuzeitlicher Staatswerdung*. 1–2. köt. Evangelische Verlagsanstalt, Lippce.
- CR 11 = MELANCHTHON, Philipp 1843. *Opera quae supersunt omnia*. 11/III. köt. *Daclemationis Philippi Melancthonis. Usque ad an. 1552*. Schwetschke, Halle.
- CWE 7 = BIETENHOLZ, Peter G. (szerk.) 1987. *The Correspondence of Erasmus*. 7. köt. *Letters 933 to 1121, 1519 to 1520*. Ford. R. A. B. Mynors. University of Toronto Press, Toronto–Buffalo–London, 1987.
- DRTA.JR 4 = WREDE, Adolf (szerk.) 1905. *Deutsche Reichstagsakten. Unter Karl V.* 4. köt. Perthes, Gotha.

- LVM 3 = LUTHER, Martin 2024. *Felelősség a gyülekezetért*. Ford. Csepregi Zoltán et al. Luther Kiadó, Budapest. (Luther válogatott művei 3.)
- LVM 6 = LUTHER, Martin 2015. *Prédikációk*. Ford. Csepregi Zoltán et al. Luther Kiadó, Budapest. (Luther válogatott művei 6.)
- LVM 8 = LUTHER, Martin 2014. *Asztali beszélgetések*. Ford. Márton László et al. Luther Kiadó, Budapest. (Luther válogatott művei 8.)
- WA = LUTHER, Martin 1883–2009. *Werke. Kritische Gesamtausgabe*. („Weimarer Ausgabe”). 1–73. köt. Böhlau, Weimar.
- WA.B = LUTHER, Martin 1930–1985. *Werke. Kritische Gesamtausgabe. Briefwechsel*. 1–18. köt. Böhlau, Weimar.
- WA.TR = LUTHER, Martin 1912–1921. *Werke. Kritische Gesamtausgabe. Tischreden*. 1–6. köt. Böhlau, Weimar.

HIVATKOZOTT MŰVEK

- BRANDI, Karl 1964. *Kaiser Karl V. Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches*. 1–2. köt. Bruckmann, München.
- BRECHT, Martin 1993. *Martin Luther. His Road to Reformation, 1483–1521*. Ford. James L. Schaaf. Fortress, Minneapolis. (Martin Luther 1.)
- BÜNZ, Enno 2017. Die Wettiner auf den Reichstagen. Kurfürst Friedrich der Weise auf dem Wahltag 1519 in Frankfurt, gesehen mit den Augen eines Zeitzeugen. In: Oliver Auge – Nina Kühnle (szerk.): *König, Reich und Fürsten im Mittelalter. Abschlussstagung des Greifswalder „Principes-Projekts”*. *Festschrift für Karl-Heinz Spaff*. Steiner, Stuttgart. 441–460. o.
- BÜNZ, Enno – RHEIN, Stefan (szerk.) 2025. *Friedrich der Weise. Reichsfürst und Landesherr an einer Zeitenwende*. Evangelische Verlagsanstalt, Lippce.
- CAMPION, Edmund J. 2004. A Review of Eric Till’s Film Luther. *Swiss American Historical Society Review*, 40. évf. 3. sz. 49–52. o.
- CÁRDENAS, Livia 2002. *Friedrich der Weise und das Wittenberger Heilumsbuch. Mediale Repräsentation zwischen Mittelalter und Neuzeit*. Lukas, Berlin.
- CÁRDENAS, Livia 2017. Heilsgeschehen, Seelenrettung, Weltgeschichte. Das Wittenberger Heilum. In: DINGEL et al. 2017, 35–65. o.
- CRANACH, Lukas, id. 1509. *Dye Zaigung des hochlobwirdigen Heilighumbs der Stiff-Kirchen aller Heiligen zu Wittenburg*. Symphorian Reinhart, Wittenberg.
- D’ANDREA, David 2005. The Power of Perception. Venice, the Early Reformation, and the Diari of Marino Sanuto (1518–33). *Archiv für Reformationsgeschichte*, 96. évf. 1. sz. 6–32. o.
- DINGEL, Irene et al. (szerk.) 2017. *Initia Reformationis. Wittenberg und die frühe Reformation*. Evangelische Verlagsanstalt, Lippce.
- EHWALD, Rudolf 1918a. Luthers Verse auf Friedrich den Weisen. *Christliche Welt*, 32. évf. 9–10. sz. 99–100. o.
- EHWALD, Rudolf 1918b. Luthers Verse auf Friedrich den Weisen. Mit einer Beilage. *Zeitschrift für Bücherfreunde*, 10. új évf. 3. sz. 72[–72b]. o.
- EULENBURG, Franz 1904. *Die Frequenzen der deutschen Universitäten. Von ihrer Gründung bis zur Gegenwart*. Teubner, Lippce.
- FABRI, Felix 1892. *The Wanderings of Felix Fabrice*. (Circa 1480–1483 A. D.) 1/2. köt. Ford. Aubrey Stewart. Palestine Pilgrims’ Text Society, London.
- FESSL, Diana 2013. *Das spätmittelalterliche Heilumsbuch als autonomer Publikationstypus. Der erste Ausstellungskatalog neuzeitlicher Prägung mit Erinnerungswert*. Doktori értekezés (Ludwig-Maximilians-Universität). München.
- FLEMMING, Paul 1917. Zur Geschichte der Reliquiensammlung der Wittenberger Schloßkirche unter Friedrich dem Weisen. *Zeitschrift des Vereins für Kirchengeschichte in der Provinz Sachsen*, 14. évf. 1. sz. 87–92. o.
- FUCHS, Thomas 2015. Buchdruck in Kursachsen zur Zeit Friedrichs des Weisen. In: KOHNLE–SCHIRMER et al. 2015, 359–371. o.
- FUCHS, Thomas 2017. Leipzig und Wittenberg als Zentren von Buchproduktion und Buchhandel in der ersten Jahren der Reformation (1517–1522). In: DINGEL et al. 2017, 249–264. o.
- FUHRMANN, HORST 1997. *Bilder für einen guten Tod. Vorgetragen am 4. Februar 1994*. Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften – C. H. Beck, München.
- GNEISS, Markus 2025. Friedrich der Weise und Kaiser Maximilian I. (1486–1507). In: BÜNZ–RHEIN 2025, 92–116. o.
- HARDING, Luke 2003. Luther biopic has slim chance with the critics. *The Observer*, 16. évf. November 22. 22. o.
- HEINIG, Paul-Joachim 2006. Fürstenkonkubinat um 1500 zwischen Usus und Devianz. In: Andreas Tacke (szerk.): *„...wir wollen der Liebe Raum*

- geben". *Konkubinate geistlicher und weltlicher Fürsten um 1500*. Wallstein, Göttingen. 11–37. o.
- ITTZÉS Gábor 2014a. Reformáció és kultúra. Luther, Melancthon és Arisztotelész a wittenbergi egyetemen a XVI. század elején 1–2. *Keresztény Igazság*, 2. új évf. 102. sz. 21–30. o.; 103. sz. 9–20. o.
- ITTZÉS Gábor 2014b. A wittenbergi egyetem a 16. század első évtizedeiben. *Történelmi Szemle*, LVI. évf. 3. sz. 423–453. o.
- ITTZÉS Gábor 2017. Reformáció és ünnep. Hogyan lett október 31-e a reformáció kezdetének évfordulója? *Credo*, 23. évf. 3–4. sz. 47–63. o.; in: Fabiny Tibor (szerk.): *A lutheri reformáció 500 éves öröksége*. Luther Kiadó, Budapest, 2018. 143–166. o.
- KALKOFF, Paul 1907. *Abläß und Reliquienverehrung an der Schloßkirche zu Wittenberg unter Friedrich dem Weisen*. Perthes, Gotha.
- KALKOFF, Paul 1924. Die Kaiserwahl Friedrichs des Weisen (27. Juni 1519). *Archiv für Reformationsgeschichte*, 21. évf. 1. sz. 133–140. o.
- KALKOFF, Paul 1925. *Die Kaiserwahl Friedrichs IV. und Karls V. (am 27. und 28. Juni 1519)*. Böhlau, Weimar.
- KARANT-NUNN, Susan C. 2018. *The Personal Luther: Essays on the Reformer from a Cultural Historical Perspective*. Brill, New York – Boston.
- KOHNLE, Armin 2015. Kaiser, Reichstag, Reichsreform. Friedrich der Weise und das Reich. In: KOHNLE-SCHIRMER et al. 2015, 12–22. o.
- KOHNLE, Armin 2019. Kaiser Friedrich? Die Königswahl Karls V. 1519 und ein Epigramm Martin Luthers. *Luther*, 90. évf. 2. sz. 75–91. o.
- KOHNLE, Armin 2024. *Kurfürst Friedrich der Weise von Sachsen (1463–1525). Eine Biographie*. Evangelische Verlagsanstalt, Lipcse.
- KOHNLE, Armin – SCHIRMER, Uwe et al. (szerk.) 2015. *Kurfürst Friedrich der Weise von Sachsen. Politik, Kultur und Reformation*. Sächsische Akademie der Wissenschaften – Franz Steiner Verlag, Lipcse–Stuttgart. 230–250. o.
- KÜHNE, Hartmut 2001. „...je Stück einhundert Tage Abläß“. Skizzen zu Reliquienverehrung und Abläßpraxis im mitteleuropäischen Raum. In: Peter Freybe (szerk.): *„Gott hat noch nicht genug Wittenbergisch Bier getrunken“*. Alltagsleben zur Zeit Martin Luthers. Drei Kastanien, Wittenberg. 92–115. o.
- KÜHNE, Hartmut 2025. Friedrich der Weise im Heiligen Land. Fakten und Fiktionen. In: BÜNZ-RHEIN 2025, 406–428. o.
- LANG, Thomas 2014. Zwischen Reisen und Residieren. Beobachtungen zum Residenzwechsel des Kurfürsten Friedrich III. von Sachsen. In: Dirk Syndram – Yvonne Fritz – Doreen Zerbe (szerk.): *Kurfürst Friedrich der Weise von Sachsen (1463–1525). Beiträge zur wissenschaftlichen Tagung vom 4. bis 6. Juli 2014 auf Schloss Hartenfels in Torgau*. Sandstein, Drezda. 80–91. o.
- LANG, Thomas 2015. Zwischen Reisen und Residieren. In: KOHNLE-SCHIRMER et al. 2015, 201–229. o.
- LANG, Thomas 2016. Der reisende Kurfürst Friedrich der Weise. Von Jaffa nach Wittenberg. In: Daniela Spiegel – Dorothee Sack – Martin Gussone (szerk.): *Wohnen – Reisen – Residieren. Herrschaftliche Repräsentation zwischen temporärer Hofhaltung und dauerhafter Residenz in Orient und Okzident*. Imhof, Petersberg. 175–185. o.
- LANG, Thomas 2025. „Da der churfürst von Sachsen hof hielt“. Der Hof Kurfürst Friedrichs III. von Sachsen 1486–1525. In: BÜNZ-RHEIN 2025, 230–310. o.
- LANG, Thomas – NEUGEBAUER, Anke 2017. Die Leucorea, Wittenberg und das Reich. Eine Universitätsgründung und ihr kulturelles, personelles und politisches Umfeld. In: Heiner Lück et al. (szerk.): *Das ernestinische Wittenberg. Die Leucorea und ihre Räume*. Imhof, Petersberg. 11–52. o.
- LEGNER, Anton 1995. *Reliquien in Kunst und Kult. Zwischen Antike und Aufklärung*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- LEHMANN, Roland M. 2025. Ein Kurfürst wird beerdigt. Die Beisetzung Friedrichs des Weisen (10./11. Mai 1525). In: BÜNZ-RHEIN 2025, 560–579. o.
- LIEDKE, Johanna 2023. *Das Wittenberger Heilum: Frömmigkeit, Kunst und Politik zwischen Spätmittelalter und Reformation*. Evangelische Verlagsanstalt, Lipcse.
- LÜCK, Heiner 2015a. Friedrich der Weise und die Königswahl von 1519. In: KOHNLE-SCHIRMER et al. 2015, 23–47. o.
- LÜCK, Heiner 2015b. Wählen und gewählt werden. Friedrich der Weise als Königskandidat auf dem Wahltag zu Frankfurt am Main 1519. In: Dirk Syndram – Yvonne Fritz – Doreen Zerbe (szerk.): *Kurfürst Friedrich der Weise von Sachsen (1463–1525). Beiträge zur wissenschaftlichen Tagung vom 4. bis 6. Juli 2014 auf Schloss Hartenfels in Torgau*. Sandstein, Drezda. 39–46. o.
- LÜCK, Heiner 2016. Die Gründung der Universität Wittenberg und ihr akademisches Umfeld. In: Harald Meller – Alfred Reichenberg – Christian-Heinrich Wunderlich (szerk.): *Alchemie und Wissenschaft des 16. Jahrhunderts. Fallstudien aus Wittenberg und vergleichbare Befunde*. Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt – Landesmuseum für Vorgeschichte, Halle/Saale. 131–144. o.
- LÜCK, Heiner 2017. Die Leucorea im Jahr 1517. Eine Momentaufnahme. In: DINGEL et al. 2017, 265–283. o.
- LÜCK, Heiner 2020. *Alma Leucorea. Eine Geschichte der Universität Wittenberg 1502 bis 1817*. Universitätsverlag Halle-Wittenberg, Halle/Saale.
- LÜCK, Heiner 2025. Zur frühen Personalausstattung der Leucorea im Spiegel von „Rotulus“ und „Dialogus“ (1507). In: BÜNZ-RHEIN 2025, 458–514. o.
- LUDOLPHY, Ingetraut 1984. *Friedrich der Weise. Kurfürst von Sachsen 1463–1525*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- OBERMAN, Heiko A. 2006. *Luther. Man between God and the Devil*. Ford. Eileen Walliser-Schwartzbart. Yale University Press, New Haven – London.
- The Official Academy Awards Database*, <https://awardsdatabase.oscars.org>. (Megtekintés: 2025. máj. 30.)
- OZMENT, Steven 1980. *The Reformation in the Cities. The Appeal of Protestantism to Sixteenth-Century Germany and Switzerland*. Yale University Press, New Haven – London.
- OZMENT, Steven 2005. *A Mighty Fortress. A New History of the German People*. Perennial, New York.
- OZMENT, Steven 2011. *The Serpent and the Lamb. Cranach, Luther, and the Making of the Reformation*. Yale University Press, New Haven.
- PINTO, Daniela di 2019. *Die Leipziger Teilung 1485. Was bewegte Ernst und Albrecht dazu, die wettinischen Länder zu teilen, obwohl sie an der Spitze der Macht waren?* GRIN, München.
- REINIS, Austra 2010. Die lutherische „ars moriendi“ im ausgehenden 16. Jahrhundert am Beispiel der Tätigkeit des Theologen und Pfarrers Ägidius Hunnius (1550–1603). In: Michael Rosentreter – Dominik Groß – Stephanie Kaiser (szerk.): *Sterbeprozesse. Annäherungen an den Tod*. Kassel University Press, Kassel. 51–64. o.
- REM, Lukas 1896. Cronika newer geschichten von Wilhelm Rem. 1512–1527. In: *Die Chroniken der deutschen Städte von 14. bis 16. Jahrhundert*. 25. köt. *Die Chroniken der schwäbischen Städte. Augsburg*. Hirzel, Lipcse. 1–265. o.
- RESKE, Christoph 2015. *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet. Auf der Grundlage des gleichnamigen Werkes von Josef Benzing*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- RHEIN, Stefan 2025. Zum Nachleben Friedrichs des Weisen. Ein Spaziergang durch 500 Jahre Kunst- und Literaturgeschichte. In: BÜNZ-RHEIN 2025, 458–514. o.
- RITSCHL, Iris 2006. Friedrich der Weise und seine Gefährtin. Überlegungen und Erkenntnisse zu fünf verdächtig(t)en Kunstwerken. In: Andreas Tacke (szerk.): *„... wir wollen der Liebe Raum geben“*. *Konkubinate geistlicher und weltlicher Fürsten um 1500*. Wallstein, Göttingen. 296–341. o.; KOHNLE-SCHIRMER et al. 2015, 73–105. o.
- RUDERSDORF, Manfred 2015. Kurfürst Friedrich der Weise und die Anfänge der Leucorea in Wittenberg. In: KOHNLE-SCHIRMER et al. 2015, 251–269. o.
- SACHSEN, Friedrich III. von 1733. Churf[er]st Friedrichs zu Sachsen letzter Wille, de Anno 1525. In: Christian Schöttgen – George Christoph Kreysig (szerk.): *Diplomatische und curieuse Nachlese, der Historie von Ober-Sachsen, und angränzenden Ländern. Zu einiger Erlä[uterung] derselben*, 11. köt. Christoph Hekel, Drezda–Lipcse. 65–76. o.
- SANUTO, Marino 1890. *I diarii di Marino Sanuto [Marzo 1519 – Febbraio 1520]*. Visentini, Venecia. (I diarii di Marino Sanuto [MCCCCXCVI–MDXXXIII] dall' autografo Marciano ital. cl. VII cod. CDXIX–CDLXXVII 27.)
- SCHAUERTE, Thomas 2025. Albrecht Dürer im Dienste Friedrichs des Weisen. In: BÜNZ-RHEIN 2025, 515–536. o.
- SCHIRMER, Uwe 2015. Der kursächsisch-ernestinische Fürstenhof unter Friedrich dem Weisen (1486–1525). In: KOHNLE-SCHIRMER et al. 2015, 230–250. o.
- SCHIRMER, Uwe 2025. Die kursächsisch-ernestinische Mutschierung des Jahres 1513. In: BÜNZ-RHEIN 2025, 177–200. o.
- SEYBOTH, Reinhard 2025. Friedrich der Weise und das Reich (1508–1519). In: BÜNZ-RHEIN 2025, 56–91. o.
- SPALATIN, Georg 1851. *Friedrichs des Weisen Leben und Zeitgeschichte*. Mauke, Jena.

STEPHAN, Bernd 2014. „Ein itzlichs Werck lobt seinen Meister“. *Friedrich der Weise, Bildung und Künste*. Evangelische Verlagsanstalt, Lipcse.

STREICH, Brigitte 1989. *Zwischen Reiseherrschaft und Residenzbildung. Der wettinische Hof im späten Mittelalter*. Böhlau, Köln.

STRUVE, Burkhard G. 1755. *Corpus Historiae Germanicae. A Prima Gentis Origine Ad Annum Vsque M DCC XXX. Ex Genuinis Historiarum Documentis Coaeuorum Scriptorum Monvmentis Diplomatis Et Actis Pvblicis Illustratum*. 2. köt. Georg Conrad Walther, Drezda.

[USTINOV, Peter] 2003. Also sprach Peter der Weise. *Der Standard*, okt. 26. <https://www.derstandard.at/story/1461959/also-sprach-peter-der-weise>. (Megtekintés: 2025. júl. 17.)

WEISSENBACH, Johannes von 1520. *Wie die Bebstlich geschickte botschafft yre werbung gethan/ haben An den [...] hertzog Friderich tzu Sachsen Kurfurst vicarien ynn Sachssē*. Valentin Schumann, Lipcse.

WELLMAN, Sam 2015. *Frederick the Wise. Seen and Unseen Lives of Martin Luther's Protector*. Concordia, Saint Louis.

WIPFLER, Esther P. 2011. *Martin Luther in Motion Pictures. History of a Metamorphosis*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

WOHLMUTH, Josef (szerk.) 2000. *Konzilien des Mittelalters. Vom ersten Laterankonzil (1123) bis zum fünften Laterankonzil (1512–1517)*. Schönningh, Paderborn–München–Bécs–Zürich. (Dekrete der ökumenischen Konzilien 2.)

ZEUMER, Karl (szerk.) 1913. *Quellensammlung zur Geschichte der Deutschen Reichsverfassung in Mittelalter und Neuzeit*. 1–2. köt. Mohr Siebeck, Tübingen.

dis heiligthumb

**Summ. ei groß
Silbern Bildt
der aufersthe-
ung Christi**

Vom Stein so auff dem
Grabe Christi gelegen i. g.
Vom Grabe Christi xxx.
partickel.

Vom stein von welchem
Christus zu himel gefaren
ist. iij. pttickel.

Summa. xxxij. pttickel.

Ein Sarch mit Silber
chlagen darinne sindt vi
zehn hundert vii Acht vii
ybzengig partickel haliger
sepein lxxij. pttickel gestein
von heilige stetten welche
durch vorbleichen d schutz
ist aldershalben nicht mo
chten gelesen vii namhaff
tig angezeigt werden.

Summa. CC. i. pttickel

Summa des letzten ganges. CCC. xxxij. partickel
Summa summarii aller pttickel v. Tausent vnd v. pttickel.
Von izlichem pttickel hundert tag aplas. Sint viij. gange hat izli-
cher gange in sunderheit hundert tag vnd ein Caren ablas Selig
sindt die sich des teilhaftig machen.

Geduckt in der Churfürstlichen Stat Wittenberg
Anno Tausent sunffthundert vnd neun.